

CEP ÜNİVERSİTESİ

Eski Mısır'da Yaşam

DOMINIQUE VALBELLE

Arkeoloji Yayınları • Presses Universitaires De France

CEP ÜNİVERSİTESİ

Eski Mısır'da Yaşam

La vie dans l'Egypte ancienne

DOMINIQUE VALBELLE

Çeviren
CEM MUHTAROĞLU

İletişim Yayınları • PRESSES UNIVERSITAIRES DE FRANCE

İletişim Yayınları • PRESSES UNIVERSITAIRES DE FRANCE

CEP ÜNİVERSİTESİ

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına sahibi: Murat Belge
Genel Yayın Yönetmeni: Fahri Aral
Yayın Yönetmeni: Erkan Kayılı
Yayın Danışmanı: Ahmet İnsel

Yayın Kurulu:

Fahri Aral, Murat Belge, Tanıl Bora, Murat Gültekingil,

Ahmet İnsel, Erkan Kayılı, Ümit Kıvanç

Tuğrul Paşaoğlu, Mete Tunçay

Görsel Tasarım: Ümit Kıvanç
Kapak İllüstrasyonu: Gürcan Özkan
Dizgi: Maraton Dizgievi
Sayfa Düzeni: Hüsnü Abbas
Baskı: Şefik Matbaası (iç) / Ayhan Matbaası (kapak)

İletişim Yayıncılık A.Ş. • Cep Üniversitesi 103 • ISBN 975-470-232-2

1. Basım: İletişim Yayınları, Aralık 1992
Haziran 1988 tarihli 1. baskısından çevrilmiştir.

©Que sais-je? Presses Universitaires de France, 1988
108, Boulevard Sain-Germain, 75006, Paris - France
©İletişim Yayıncılık A.Ş., 1992
Klodfarer Cad. İletişim Han No.7 34400
Cağaloğlu İstanbul, Tel. 516 22 60 - 61 - 62

Önsöz

Günümüzde bilgi bir yandan en önemli değer haline gelirken diğer yandan da artan bir hızla gelişiyor, çeşitleniyor. Ama katlanarak büyüyen bilgi üretiminden yararlanmak, özellikle gündelik yaşam kaygılarının baskısı altında, zorlaşıyor. Her şeye rağmen bilgiye ulaşma çabasını sürdürenler için de imkânlar pek fazla değil.

Ayrıca, özellikle Türkiye gibi ülkelerde bir konuda kendini geliştirmek ya da sırf merakını gidermek için herhangi bir konuyu öğrenmek isteyenlerin şansı çok az. Üniversitelerimiz, toplumumuzun yetişkin bölümüne katkıda bulunmak için gerekli imkânlardan yoksun.

Cep Üniversitesi kitapları işte bu olumsuz ortamda, evlerinde kendilerini yetiştirmek, otobüste, vapurda, trende harcanan zamandan kendileri için yararlanmak isteyenlere sunulmak üzere hazırlandı.

20. yüzyıl Fransız kültür hayatının en önemli ürünlerinden olan, bugün yaklaşık 3000 kitaplık dev bir dizi oluşturan "Que sais-je" (Ne Biliyorum) dizisini İletişim Yayınları Türkçe'ye kazandırıyor.

İletişim'in Cep Üniversitesi, bu büyük diziden seçilmiş , Türkiyeli okurlar için özellikle ilgi çekici olabilecek eserlerin yanısıra, Avrupa'nın başka yayınevlerinin benzer bir çerçevede yayımladığı kitapları da içeriyor.

Ayrıca Türkiye'nin siyaset, kültür, ekonomi hayatıyla ilgili konularda özel olarak bu dizi için yazılmış telif eserler "üniversite"nin "öğrenim programı"nı tamamlayacak.

Cep Üniversitesi'nin her kitabı alanının öndegelen bir uzmanı tarafından yazıldı. Kitaplar, hem konuya ilk kez eğilen kişilere hem de bilgisini derinleştirmek isteyenlere seslenebilecek bir kapsam ve derinlikte. Bilginin yeterli ve anlaşılır olması, temel kıstas. Cep Üniversitesi kitaplarını lise ve üniversite öğrencileri yardımcı ders kitabı olarak kullanabilecek; öğretmenler, öğretim üyeleri ve araştırmacılar bu kitaplardan kaynak olarak yararlanabilecek; gazeteciler yoğun iş temposu içinde çabuk bilgilenme ihtiyaçlarını Cep Üniversitesi'nden karşılayabilecek; çalıştığı meslek dalında bilgisini geliştirmek isteyen, evinde, kendi programlayabileceği bir mesleki eğitim imkânına kavuşacak; ayrıca, herhangi bir nedenle bir konuyu merak eden herkes, kolay okunur, kolay taşınır, ucuz bir kaynağı Cep Üniversitesi'nden temin edebilecek.

Cep Üniversitesi kitapları sık aralıklarla yayımlandıkça, benzersiz bir genel kültür kitaplığı oluşturacak. İnsan Hakları'ndan Genetik'e, Kanser'den Ortak Pazar'a, Alkolizm'den Kapitalizm'e, İstatistik'den Cinsellik'e kadar uzanan geniş bir bilgi alanında hem zahmetsiz hem verimli bir gezinti için ideal "mekân", Cep Üniversitesi.

İLETİŞİM YAYINLARI

İçindekiler

GİRİŞ 7

I. BÖLÜM

Toplumsal Sınıflar ve Sosyoprofesyonel Çevreler 12
İnsan Ketogorileri ve Toplumsal Sınıflar 13
Saray, Saray Çevresi ve Kraliyet Kurumları 18
Tapınaklar, Yaşam Evleri, İşlikler ve Araziler 22
Ordu ve Donanma 27
Özgür İnsanlar ve Serfler 31

II. BÖLÜM

Gündelik Yaşam 36
Kral ve Veziri 37
Memurlar 41
İşçiler ve Zanaatkârlar 46
Köylüler 52
Hizmetkârlar 57

III. BÖLÜM

Yaşam Düzeyi ve Zenginlik Belirtileri 63
Mezar, Mezar Mobilyası ve Saygı Anıtları 64
Halk 68
Gayrımenkuller 71
Toprak ve Hayvanlar 74
Madenler ve Lüks Ürünler 76

IV. BÖLÜM

Yaşam Çevresi 80
Yerleşim Merkezleri 80
Kırsal Kesim 85
Çöl 88
Yabancı Ülkeler 91

V. BÖLÜM
Özel Yaşam 96
Aile 96
Konut 100
Çevre 102
İbadet 105
Eğlence 108
VI. BÖLÜM
Gündelik Yaşam Koşulları 111
Beslenme 111
Sağlık 114
Giyim 116
Temizlik ve Süslenme 119
SONUÇ 122

GİRİŞ

Firavunlar dönemi Mısır'ından günümüze kalanlar, o çağlarda yaşamış olan insanların ölümden sonraki yaşama, dünyadaki yaşamlarından daha fazla önem vermiş olduklarının hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak kanıtlarıdır. En basit konutlardan, zenginlerin yaşamış oldukları villalara ve saraylara kadar hemen her inşaatta tuğla kullanılmışken, krallara ve özel kişilere ait mezarlar ya taştan inşa edilmişler, ya da kayalara oyulmuşlardı. Günümüze kadar gelebilmiş olmaları bundandır. Ne gariptir ki, o dönem yaşayanlarının günlük gereksinimleri, alışkanlıkları ve düşünceleri hakkındaki bilgilerin yabana atılamayacak orandaki bir bölümü, ölümlerinden sonra kullandıkları mekânlardan elde edilmektedir.

Gerçi Antikçağ'ın bazı köy ve kentlerinde araştırma yapmak, günümüze kadar gelebilmiş bazı arşiv dosyalarını incelemek, zamanın yoketmeyi başaramadığı hikaye ve bilgelikleri okumak mümkündür fakat, mezar duvarlarına resmedilmiş ya da kazınmış yazı ve şekillerin, hatta kendilerini yağmacılardan kurtarabildikleri ölçüde bu mezarların içinde bulunanların önemini yadsımak mümkün değildir. Müstakbel mefta, ebedi evi olacak olan mekâna; zamana, olanaklarına ve konumuna göre; yaşamının, aile bireylerinin, emrinde çalışanların ve en kıymetli varlıklarının birer kesitini yerleştirir, ha-

yatı boyunca yaşamış olduğu önemli olaylardan sözeder, mesleğini anlatır, firavunla ya da krallığın diğer önemli kişileriyle girdiği devlet ilişkilerini bildirir, yanına çamaşır, eşya, alet-edevat, hatta yiyecek bile alırdı. Duvarlardaki ikonografik anıştırmalar Eski İmparatorluk'un sonundan, Yeni İmparatorluk'un başına kadar geçen devreye ilişkin inşaat, tarım ve zanaat örnekleriyle tamamlanmaktadırlar. Böylece, arkeolojinin yorumumuza sunduğu ham veriler bu renkli bilgilerle canlanmaktadır. Yine de bu tür bulguları incelerken yaratıldıkları bağlamı ve doğanın önlerine çıkardığı zorluklarla, getirdiği kısıtlamaları unutmamak gerekir. Meslek gruplarını yansıtan şekiller, ölüye yeraltındaki yaşamında yardımcı olacak bir tür "Özel Cenaze Biçemi" ya da çeşitli stereotiplerle sınırlıdır. Biyografik bilgiler ise gerçeklerden iyice uzak, bıkıp usanılmadan yinelenen böbürlenmelerle doludur. Mezar mobilyası, bu alanda uzmanlaşmış ustalar tarafından özel olarak yapılırdı. Bu açıdan o da, ölünün ailesi tarafından yaşam süresince kullanılmış olan mobilyadan farklı olabiliyordu.

Yine de bazen, Eski Mısır'ın sağlam geleneklerinin dışına çıkıldığı olmuş, böylece de günümüze bazı gerçek ipuçları kalabilmiştir. Örneğin fakirler, eski kıyafetleri ve eski eşyalarıyla gömülürlerdi. Eski İmparatorluk'un sonu ile Birinci Ara Dönem'de bazı taşra yöneticileri güçlerini artırmışlardı. Bu durum çenelerine vurmuş olsa gerek, çünkü güçleriyle birlikte gevezelikleri de artmış, öyküleri nükteler ve geçirilen zor günlerle ilgili yorumlarla süslenir olmuştu. XVIII. Hanedan ve özellikle de Tell El Amarna bölünmesi sırasında ikonografik temalar yenilenmiş ve gündelik gerçeklere daha uygun bir manzara betimlenir olmuştu.

Bu tablo, tüm çekiciliğine rağmen, aslında Mısırlılar'ın kendileri ve çevreleri hakkında bırakmak istedikleri izlenimin süslü bir anlatımından başka bir şey değildir. Tabii bunların anlatılış amacı mezarları her yıl ziyaret eden milyonlarca turisti memnun etmek değildi. Onlar; soygunlar, kaçakçılık, Antikçağ'da pek sık rastlanan el koymalar ve yeniden kullanmalara karşın yine de kendi mezarlarına saygısızlık edilmeyeceğini umuyorlardı. Kendilerini anmak isteyenler için mezarların yanında küçük tapınaklar bulunur, ölülerine adak adamak isteyenler ibadetlerini buralarda yerine getirirlerdi. Ölümden sonra hiçbir şeyin eksikliğini çekmemek için, yeryüzünde sahibolunan zenginlikler özetlenirdi. Zaten ölüm de sonuç olarak birbirine oldukça yakın olan iki yaşam biçimi arasında bir geçiş anı değil miydi?

Bu durumda Eski Mısırlılar'ın yaşamını, varlıklarının gerçek kalıntılarına dayanarak oluşturmaya çalışmak bilimsel açıdan daha güvenli olacaktır. Fakat acaba bir insanın yaşamını, en elverişli koşullarda bulabileceğimiz birkaç terkedilmiş duvar yıkıntısı, çöpler içinde birkaç kalıntı ve eğer gerçekten çok talihli isek, birkaç resmi evrak parçasına dayanarak araştırmak ve anlamak mümkün müdür? Nil vadisinde yaklaşık on yıldır süren şehir arkeolojisi artık elle tutulur sonuçlar vermeye başlamıştır. Yardımcı bilimlerin de katkısıyla çevrenin ekolojik durumunu ve beslenme koşullarını saptamamız mümkün olmuştur. İyi-kötü, günümüze kadar gelebilmiş arşivlerdeki dosya ve resmi yazışmaları inceleyerek ve karşılaştırarak, ülkenin değişik dönemlerdeki sosyoekonomik yapısı hakkındaki bilgimiz gelişmiş, böylece de veri eksikliğinden kaynaklanan bazı boşluklar doldurulabilmiştir. Buna

rağmen, tarihin bize önerdiği araştırmaların en zor fakat en çekicilerinden biri olan, Uygar Dünyanın En Eski Halklarından Biri'nin, Eski İmparatorluk'un başından (yaklaşık İ.Ö. 2700) Yeni İmparatorluk'un sonuna (yaklaşık İ.Ö. 1088) kadar yaklaşık 2000 yıllık yaşamını yeniden kurma çalışmamazı, elimizdeki bilgileri gerçek değerlerinde kullanarak ve çok dikkat ederek yürütmemiz gerekmektedir.

"Evrim", engellenebilecek bir olgu değildir ve Nil vadisinde yaşayanlar da, geleneklerini bütünüyle koruma eğilimlerine karşın bu gerçekten kaçamamışlardı. Mısırlı'ların evrimi, kraliyet erki ile taşra iktidarı arasındaki dengede meydana gelen değişikliklere ve Mısır ile komşuları arasındaki güç dengelerinde zaman zaman oluşan oynamaların türü ve sonucuna bağlıydı. Bu tür değişiklikler zaman içinde -hatta bazen ani olarak düşüncelerin ve alışkanlıkların da başkalaşmalarına neden olmuşlardı. Bu yüzden de araştırmaların sürekli olarak kronolojik kaynaklara dayandırılmaları zorunludur.

Mısır'da tek bir gücün iktidar olması, belirleyici siyasi ve ekonomik kararlar alması ve ülke tarihini İskender'in gelişine kadar yönlendirecek kurumsal bir yapılaşmaya gitmesi ilk iki sülale dönemlerinde gerçekleşmiştir.

İ.Ö. 4500'lerde Nil vadisi ve deltasında oturanların, Mezopotamya'da da olduğu gibi büyük tarımsal kasabalarda (burg) toplandıkları görülür. Kalıntılardan anlaşıldığına göre buralarda sosyoprofesyonel örgütlenmenin ilk örnekleri görülmeye başlamış; zanaat ve çömlekçilik önem kazanma sürecine girmişti. IV. Binde bazı kültürler -ki bunlardan bazıları Yakındoğu'yla ilişki içindeydiler- çeşitli teknikleri kullanmada ustalaşmışlar, özellikle sert taş ve fildişinden eşya, vazo, tokaç, heykelcik, bıçak sa-

pı yapımında ileri gitmişlerdi. Bu eşyadan kiminin kalitesi, bazı çakmak taşlarının yontulma biçimi, belirli bir ustalığın da ötesinde, uzmanlık derecesine varılmış olduğunu varsaydırmaktadır. Bu durumda artık köylü toplumlar içinde görevlerin bölüştürülme aşaması başlamış olmalıdır. Bu süreç İ.Ö. yaklaşık 3000 yıllarında vadi ve deltanın, muhtemelen vadinin üstünlüğüyle ve deltanın aleyhine olarak tek bir gücün yönetimine girdiği döneme rastlamıştır.

Bu çağda kral, yeni ülkenin idaresine daha merkezci bir görünüm kazandırmak için, sulama planları ve su yollarının denetimi, hayvan sürülerinin, tarıma elverişli alanların, madenlerden elde edilen altının saptanması ve değerlendirilmesi, savaş esirlerinin ve yerli nüfusun sayımı, kırsal kesimi terkeden köylülerin toplandığı kentsel yerleşim merkezlerinin kurulması gibi çeşitli önlemler almıştır. Mısır'da toprak Firavun'a aitti ve halk da onun hizmetindeydi. Sağlam ve hiyerarşik bir yönetim örgütü vardı. O dönemden günümüze kadar gelebilmiş bazı belgeler, o çağdan kalan ve daha sonra da kullanılmış olan çeşitli memuriyetlerin varlığını öğrenmemize yardımcı olmuşlardır, fakat Mısır toplumunun ilk evrelerine ait kurumsal yapının temellerini anlamamız III. ve özellikle de IV. Hanedan zamanından itibaren bize ulaşan belgelerin çokluğu sayesinde mümkündür. Bir sonraki hanedandan itibaren krallığın özyapısında ve yerel yönetimlerle olan ilişkilerinde önemli değişiklikler olmuş ve ülke güçlü bir merkez yönetim ile baskısını giderek arttıran bir bölgeselleşme eğilimi arasında uyumlu bir uzlaşı arayışı içine girmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL SINIFLAR VE SOSYOPROFESYONEL ÇEVRELER

Ülkenin ele alınan çeşitli dönemlerdeki demografisi pek az araştırmaya konu olmuş, yapılan araştırmalar da esas olarak tarımsal üretim değerlendirmelerine dayanmışlardır. Bu yüzden önerdiğimiz saptamalar bütünüyle hipotetiktirler ve Mısır belgelerinin sunduğu rakamlar üzerinde düzenli bir çalışma ile bile çürütülebilirler.

Bölge	Thinis Dönemi	Eski İmparatorluk	Orta İmparatorluk	Yeni İmparatorluk
Vadi	600.000	1.040.000	1.120.000	1.620.000
Fayum	6.000	9.000	61.000	72.000
Delta	210.000	540.000	750.000	1.170.000
Çöller	50.000	25.000	25.000	25.000
Toplam	866.000	1.614.000	1.966.000	2.887.000

(K. W. Buozer, *Early Civilization in Egypt*'ten alınmıştır. Chicago, 1976, Tablo 4, s. 83)

Ne var ki bu rakamlar burada anılan değerlendirmelerle doğrudan karşılaştırılamazlar, çünkü onlar her zaman toplumun belirli bir kesimini hedeflemişlerdi. Örneğin savaş esirleri, işçiler, belli askeri harekatlar için seferber edilen ordular, Mısır çevresindeki çöllerde bulunan madenlerle ocaklara gönderilenler sözkonusu edilmişti. Bize ulaşan gerçek nüfus sayımları çok azdır. Bulabildiklerimiz ise ne tam ne de geneldirler. Çoğunlukla toplumun belirli kesimlerine yönelmişlerdir. Bu belgeler idari sistemin karmaşıklığını ortaya koymak açısından

da ilginçtirler. Mısır idari sisteminde güçlü bir 'merkezileştirici çekirdek' vardı. Bu çekirdeğin kalıntıları bize ancak dolaylı olarak ulaşmışlardır. Sistem zincirinde ayrıca pek çok yerel halka da vardı. Bunlardan günümüze Ramsesler Dönemi'nin Teb Mezar Kurumu gibi bazı somut kalıntıları gelebilmiştir. Arkeolojik kalıntılarla arşivleri birarada kullanarak belirli bir köyde -örneğin- Firavun'un hizmetinde, her biri 2-6 kişiden oluşan 40-60 aile yaşadığını, evleri yaklaşık 70 m^2 olduğunu bilebiliyoruz. Başka dönemlerin başka yerleşim birimleri hakkında bu kadar karmaşık olmayan bilgiler de elde edilebilmektedir. Ne var ki bu bilgiler genel olarak alt alta toplamakla yetinemeyeceğimiz kadar kısmidirler.

I. İnsan Kategorileri ve Toplumsal Sınıflar

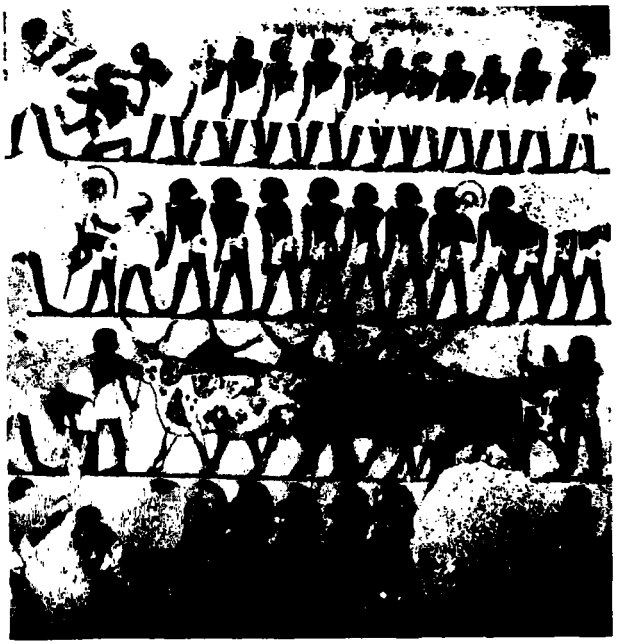
Herodot, İ.Ö. 5. yüzyılda *Araştırma* adlı eserinde (II, 164); "Mısırlı'lar yedi sınıfa ayrılırlar" demiştir. "Dinadamları, savaşçılar, sığırtmaçlar, domuz çobanları, tüccarlar, tercümanlar ve gemiciler. Bunlardan başkası yoktur ve isimler mesleklerden türemişlerdir. (A. Barguet'nin Pléiade çevirisinden alınmıştır). Yunanlı tarihçinin anlattığı ve 6. yüzyılda egemen olan feodal rejimin kökeni çok daha eski dönemlere dayanır. Buna karşın bazı sınıfların kimlikleri bize oldukça şaşırtıcı gelmektedir. Bunlar daha eski çağlardaki duruma uygun değil gibidirler.

XIII. Hanedan döneminden kalma bir tür ansiklopedik memorandum olan *Amenemope Onomastikonu* tanrısal unsur ve kendiliklerden sonra, kralı, yakınlarını, saray muhasiplerini, resmi görevlilerle onların yardımcılarını, din adamlarını, işçileri, zanaatkarları ve diğer meslek gruplarını inceleyerek

belli başlı toplumsal sınıfları, bilinen etnik grupları ve diğer önemli insan kategorilerini saymıştır. Ne var ki sıralamada esas alınan mantık bize pek anlamlı gelmemektedir. Örneğin dinsel mevkiler idari görevler arasında sayılmışlar, askeri görevler ekonomik sorumluluklar arasında görülebilmişlerdir.

Bu uzun listeden yine de bazı sonuçlara varmak ve bu sonuçların daha kısa bazı metinlerce de doğrulandıklarını görmek mümkündür. Mısır'ın önde gelen şahsiyeti, tanrıların ayrıcalıklı bir muhatabı olan hükümdardı. Tüm yetkiler onda toplanmıştı. Bütün ayrıcalıklara o sahipti, fakat aynı zamanda ülkesi ve kullarına karşı en ağır görevleri de yüklenmişti. Zaman içinde yavaş yavaş iktidarını, ayrıcalık ve sorumluluklarını üst düzey sivil, asker ve din görevlisi memurlarla paylaşma yoluna gitmiş, bu görevlileri de çoğunlukla kendi aile bireylerinden seçmişti. Bu tür otokratik yönetim şekli özellikle için bunalımları ya da yabancı istilaları izleyen toparlanma dönemlerinde görülmüştü. Çok çabuk gelişir ve refah yeni işlevler doğurduğu ya da meşru yönetim yetersiz kaldığı zaman, hemen feodal bir sisteme doğru kayardı. Bu durumda taşra yöneticileri güçlerini merkez erkin aleyhine olarak arttırırlardı. Giderek etkinliği ile Devlet'in yarattığı boşluğu doldurabilen bir köyağası, bir asker ya da birdinadamı iktidarı ele bile geçirebilirdi. Bu yüzden *Amenemope Onomastikonu*'nda Krallığın en önemli memuriyetlerinin hükümdar ve ailesinden hemen sonra ele alınmış olmasına şaşmamak gerekir. En üst düzeyden en basitlerine kadar tüm idari kadrolara ayrılmış olan payın büyüklük nedenini belki de bu çalışmayı yapmış olanın kimliğinde aramak lazımdır. Amenope, "Yaşam Evi'nde Tanrısal Eserler Yazıcısı" idi. Buradan, sözkonusu listenin, idari ya-

pının ülkenin bütününe yayılmış baskılı varlığı ve bu yapının en bunalımlı dönemlerde bile sağlam kaldığı yolunda bilgiler taşıyan başka belgelerle çeliştiği anlamı çıkarılmamalıdır. Listede din adamları, işçilerden ve zanaatkârlardan daha üst sırada yeralmaktadırlar.

Teb'deki Çanuni mezarında bir nüfus sayım sahnesi.
(Klişe Daik-Brock)

Bu tür bir hiyerarşi, XVIII. Hanedan döneminden kalan bir belgede de görülür. Bu, IV. Tutmes ordusu yazıcılarından Çanuni'nin mezarındaki bir nüfus sayım sahnesidir. Sahneyi tamamlayan hiyeroglifik bir açıklama burada "Majestelerinin huzurunda tüm ülke nüfusunun" sayıldığını, "Herkesin,

yani ülkedeki bütün askerlerin, saf rahiplerin, kraliyet memurlarının, her türlü zanaatkârın, büyük ve küçük baş hayvanlarla kümes hayvanlarının kontrol" edildiğini bildirmektedir. Resimde izlenmiş olan sıra ise oldukça farklıdır. Öndeki din adamlarının arkasında Firavun'un memurları, askerler, büyükbaş hayvanlar ve atlar vardır. Yazıcı, askerleri en başta anarak Çanuni'yi memnun etmek istemiş olsa gerektir.

Sözünü ettiğimiz nüfus sayımı her ne kadar ülkedeki tüm insan ve hayvan nüfusunu kapsadığını öne sürmüşse de, aslında sadece toplumun mütevazi kesimleri ve hayvanlarla sınırlı kalmış gibidir. Üstelik *Amenemope Onomastikonu*'nda üst düzey idari, askeri ve dini memuriyetler arasında herhangi bir belirgin hiyerarşi de gözlenememektedir. İşçilerle zanaatkârların üzerinde rahiplerin bulunması bir ilahi hukuk devletinde garip değildir. Bu, Herodot'un eserinde de görülür. Bu tür metinler genç katipler tarafından tapınakların Yaşam Evi bölümlerinde çoğaltılırlardı.

Bunların bağlamları ne olursa olsun, analizlerinden, Mısır toplumunda bireylerin oluşturdukları kategoriler hakkında bazı somut gerçekler öğrenilebilir. Örgütlü devlet yapısının başından itibaren her Mısır vatandaşı, kendisine angarya yüklenebilecek bir köle olarak kabul edilmişti. Herkes Kral için, çevresi ve yetenekleri oranında bazı hizmetlerde bulunurdu. Hükümdar sivil, askeri, dini kuruluşlara, cenaze örgütlerine ya da özel kişilere geçici veya sürekli görevler için personel atayabilirdi. Bu durum, zaman içinde daha esnek bir yapıya bürünmüştü.

Mısırlı'lar, en eski çağlardan itibaren belirli toplumsal statüler saptamışlardı. Asil *(p't)*, halk adamı

ve kul *(rhyt)* ve *(hnmmt)* gibi. İnsan sözcüğü *(rmt)* bazen herhangi bir insan, bazen bir işçi, bazen de bir serf anlamına gelirdi. Asiller, ünvanlarının başında konumlarından sözetmeyi hiç ihmal etmezlerdi. Bunlar kapalı kastlar oluşturmazlardı ve hükümdar memnun edildiği zaman toplumsal aşamalar çok hızlı yapılabilirdi. Bu durumun çeşitli örnekleri vardı. IV. Hanedan zamanında ise bir soylunun, aslında yine kendisi gibi soylu olan bir köyağasının kızıyla evlenmesinin Firavunluk kurumunun saygınlığına zarar verdiğine inanılırdı. Firavunluk kurumunun bu gibi bazı mutlak ögeleri kısa bir süre sonra başlayacak olan Birinci Ara Dönem'de sık sık tartışma konusu edileceklerdi. Önceleri Kral ve ailesi, ait oldukları soylular sınıfının üzerinde kabul edilirlerdi.

Bir kişi, çağının toplumunda önemli bir yere gelince onun hakkında özel anıtlara, stellere, heykellere, mezarlara v.b. birçok ünvan birden kazınırdı. Bu ünvanlardan bazıları geçmişe ait olurlar ve sadece onursal bir anlam taşırlardı. Diğer ünvanlar ise, kişinin ardarda veya aynı anda üstlendiği görevleri anlatırlardı. Bir kişinin aynı anda birbirini tamamlayıcı birkaç görevi birden üstlenmesi oldukça sık rastlanan bir imtiyazdı. Kaldı ki aralarında herhangi bir ilinti bulunmayan idari, ekonomik, dini hatta askeri sorumluluklardan birkaçının birden aynı kişiye verilmesi de olanaksız sayılmazdı. Genellikle bu tür sorumluluklar içinde bir tanesi diğerlerine nazaran ağır basardı, fakat Mısırlı, yapı olarak düzenli bir mesleğe, büyük bir arazinin yönetimine, kral ya da üst düzey bir memurca verilen geçici bir göreve, özel bir ibadet türüne bağlılığa v.b. aynı değeri verirdi. Bu olguyu daha iyi anlamak için, üzerinde sahibinin şatafatlı bir biçemle

belirtilmiş gerçek mesleğinden başka çeşitli yeteneklerinin de sayıldığı kartvizitleri anımsayalım. Bu gelenek bütün çağlarda ve pek yaygın olarak varolmuştur. Yani Devlet'in büyük kurumları arasında geçilmez sınırlar yoktur. Zaten bir işlevin ifadesi, kişinin işverenine göre pozisyonunu veya bağlı bulunduğu meslek kategorisini ya da yaptığı işin somut yapısını vurgulamak isteyişine göre büyük farklılıklar gösterebilir.

II. Saray, Saray Çevresi ve Kraliyet Kurumları

Eski İmparatorluk döneminde Kral Sarayı kavramını ve onun asal işlevlerinin değişik ögelerini ifade etmek için beş sözcük ya da deyim vardı. Bunların en sık kullanılmış olanı, "Büyük Ev"di *(pr-3)*. Bu deyim genellikle başkent Memfis ile ilgili olarak kullanılır, hükümdarın, aile ve yakınlarının yaşamlarını simgelerdi. Örneğin IV. Hanedan'ın son kralarıyla, onları V. Hanedan'da izleyenlerin gözdesi Ptahnotpe, "Kral, çocuklarıyla birlikte Kral'ın Büyük Ev'inde, Kral'ın konutunda ve hareminde büyütülmüştü. Bu ifadenin kapsadığı konumlar, idari hizmet birimlerinin dışında Kral'ın günlük yaşamıyla ilgili olan doktorlar, berberler, manikürcüler, çeşitli hizmetkarlarla zanaatkarları da içerirdi. Bu deyimin özgün bir ekonomik birim olarak ülke yaşamını etkilemiş olduğu sanılmamaktadır. Buna karşılık Krallık kavramına o kadar yakındır ki, kısa bir süre sonra kral anlamı taşımaya başlamıştır: "Firavun".

Saray *"Stp-s3"* kavramı, daha ziyade Orta İmparatorluk'tan itibaren görülür. Eski İmparatorluk'ta bu ifade, merkezî iktidarın merkezi anlamında kullanılırdı ve Kral'ın adına görülen bazı hiz-

metlerle doğrudan ilişki içindeydi: Kralın korunması, ona refakat edilmesi ve verdiği emirlerin uygulanması gibi...

"Saray/Kraliyet Arazisi" *(pr-nsw)* ekonomik işlevi doğrudan doğruya hükümdarın denetimi altında olan bir kurumdu. Burası genellikle cenazeler nedeniyle veya dinsel bir çerçeve içinde vakıflarla özel kişilere yapılan bağışların kaynağını sağlıyordu. Hizmetinde rahipler ve özellikle taşrada çalışan bazı siviller vardı.

Bu sözcüklerden sadece bir tanesi bina şekilli kendi özgün ideogramıyla *('h)* yazılırdı. Yalnız bu sözcüğün Kral'ın sürekli ikametgahı anlamına gelmemiş olması da mümkündür. Sanki bu ifade bir köşkle küçük bir tapınak arasında olan ve hükümdarın ancak gerek duyduğunda, özellikle de kutlama törenleri için kullanıldığı bir yapı anlamına gelir gibidir. Yalnız bu tür köşklerden "Isesi Aknilüferi (Lotüsü)" adı verilmiş olan bir tanesinden Kral'ın mimar Senedjem-ib'e yazdığı mektupta sözediş biçimi, onun görkemli bir tesis olmuş olduğu kanısını uyandırmaktadır. Yapı, aynı zamanda konut ile ilgili ekonomik bir işleve de sahipti.

"Mekan" *(hnw)*, genel olarak "Malikane" olarak çevriliyorsa da, aslında kavram olarak anlamı bu kadar basit değildi. Etkisi, bir İçişleri Bakanlığı'ndan bile fazlaydı. Hem bir yapılar bütününü hem de bir örgütü ifade ederdi. Birinci derecede ekonomik bir varlıktı ve Kraliyet arazisi gibi doğrudan hükümdara bağlıydı. Kendine ait malları, arazileri, sürüleri, personeli, hazinesi ve ambarları vardı. Bir yandan arazilerin ve mezarlıkların yönetiminde merkezileştirici unsur rolünü oynarken, bir yandan da vakıfların ve personelin ihtiyaçları için dağıtıcılık görevini yerine getirirdi. Böylece de ülke-

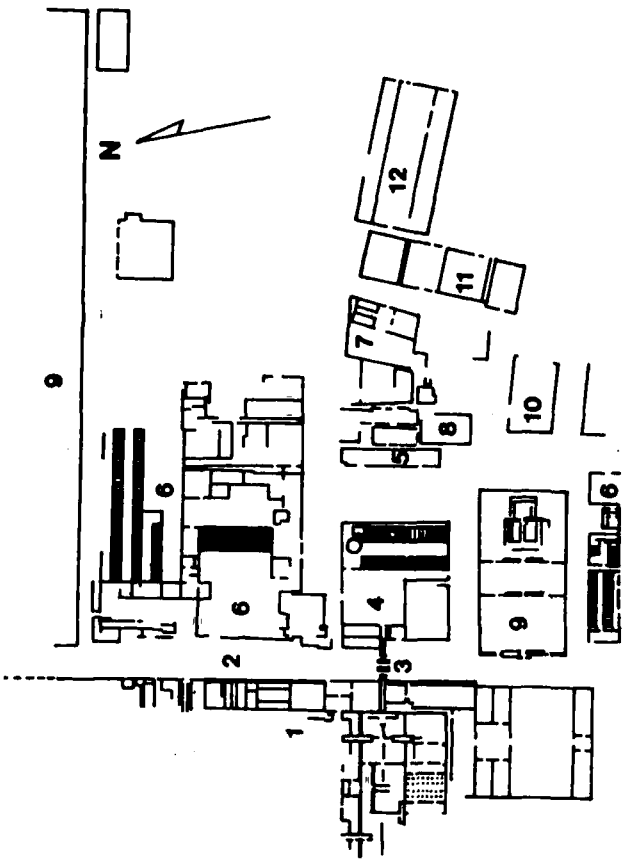
nin ekonomik yönetiminde bir tür denetim ve denge unsuru olurdu.

Bu kısa analizden ortaya üç ana işlev çıkmaktadır:

- Kral ailesinin ikameti ve bakımı
- Monarşik kuralların yerine getirilmeleri
- Hükümete merkezlik

Bu üç işlev, birbirlerine yakın fakat birbirlerinden farklı birimlerde görülürdü. XVIII. Hanedan'ın sonunda, IV. Amenofis'in başkenti Amarna'nın merkez kalıntılarında bu durum bugün de açıkça görülebilmektedir. Değişik çağlardan kalma daha birçok saray kompleksinin varlığı bilinmektedir. Ne var ki bunların pek azı, saydığımız işlevlerin anlaşılmasına izin verecek derecede kazılmıştır. Hükümdarın konutu, Orta İmparatorluk ve Ramses'ler döneminde olduğu gibi ülkenin iki büyük idare merkezi olan Memfis ve Teb'den uzaklara taşındığında, hükümet kurumlarının bu merkezlerde işlemeyi sürdürmüş olmaları bile mümkündür. Saray erkânı ise hükümdarı izlerdi. Ve bu çevreyi oluşturan üst düzey memurlar onu ancak kendilerine verilen görevleri yerine getirmek için terkederlerdi. Otoriter iktidar dönemlerinde taşra sorumluları bile kendilerini Kral kabri yakınlarında bir mezarlığa gömdürürlerdi. Zaman içinde kurumsal yapılar değişikliğe uğradı ve görece önemlerinde farklılıklar meydana geldi. Bazen sözcük dağarı da gelişti. Fakat ilk oluşumun pek çok belirleyici unsuru kullanılmayı sürdürdü. Bugün elimizde I. Sethi'nin 2. yılında Memfis'teki konuta teslim edilen ekmeklerin hesabının bulunabilmesi bu sayededir.

Birbirlerini izleyen hükümdarların Kraliyet Kurumları, askeri ve sivil kuruluşları, din ve cenaze işleriyle ilgilenen vakıfları tüm ülkede çok sayıda

Amarna merkezindeki resmî binaların yerleşim planı: 1) Saray, kuzey harem, güney harem ve personel lojmanları. 2) Kral yolu. 3) Kral'ın evini kadınların bulunduğu bölüme bağlayan köprü. 4) Kral evi. 5) Arşiv. 6) Depolar. 7) Dışişleri. 8) Yaşam evi. 9) Tapınaklar. 10) Rahip evleri. 11) Kışla. 12) Polis merkezi.

eleman çalıştırırlardı. Personel doğrudan doğruya hükümdarın emrindeydi. Fakat uygulamada vezirler, idari birim amirleri, generaller, görev sorumluları, katipler gibi ara unsurlar bulunurdu. Kraliyet Kurumları'nın personeli ile memurlara, toplanan vergilerden elde edilen kârdan maaş ödenir, ayrıca yararlık gösterenlere bizzat Kral tarafından ödül verildiği de olurdu. Vakıf personelinin maaşları genellikle vakıf tarafından karşılanırdı. Arazi işletmelerinden ve hükümdarın verdiği hayvanlardan elde edilen gelir, vergiler düşüldükten sonra dahi, çalışanlara ödemede bulunulmasına yeterdi.

Tahta, tapınaklara ya da zengin özel kişilere ait olsun tüm araziler ortak bir modele göre tasarlanmışlardı. Bu yüzden hepsinde bazı ortak işlevler vardı. Tarım, hayvancılık, ürünün değerlendirilmesi ve saklanması, yiyeceklerin hazırlanması, efendiye hizmet, dokuma atölyeleri, marangoz ve kunduracı atölyeleri, vazo ve kuyum imal atölyeleri gibi birçok bölüm bir idari işletme tarafından yönetilirdi. Bazı vakıflar, bizzat Kral tarafından yayınlanan birtakım kararnameler ile çeşitli ayrıcalıklardan yararlanırlardı. Örneğin Devlet'e vergi vermek zorunda olmayabilirler ya da personelleri merkez yönetimin emirlerine ve angarya taleplerine karşı korunmuş olabilirdi.

III. Tapınaklar, Yaşam Evleri, İşlikler ve Araziler

Firavunlar Mısır'nda iki tür tapınak vardı. Tanrı evleri ve ölümlerinden sonra tanrılaşacak olan krallar için yapılan ve Yeni İmparatorluk döneminde adlarına "Milyon Yıl Şatosu" denmiş olan mezar tapınakları...

Mısır krallarının ilk dönemlerden başlayarak tanrısal birer kimlik taşımış oldukları artık herkesçe bilinmektedir. Kral, hayattayken Horus, öldükten sonra ise Osiris'ti. Sonsuza kadar yaşayacak olmasının Dünya, yani Mısır'ın uyum içinde varlığı için çok önemliydi. Bu yüzden cesedinin bulunduğu piramidin önüne bir mezar tapınağı inşa edilirdi. Bunun da önünde Kral'ın arınmış, kutsanmış, giydirilmiş ve boyanmış beş heykeli bulunurdu. Yakındaki bir sunağa her gün yiyecek bırakılırdı. Sunağın yanında, ölünün diriler dünyasına gelip beslenebilmesi için bir sahte kapı bulunurdu. Tüm bu unsurların aşağısında, vadide, onlara bir yolla bağlı bir kabul tapınağı ve bir tür piramitkent olurdu. Mezar tapınağına gelen malzemenin kabul ve yönetimi burada yapılır, personel burada oturur, günlük hizmetler burada görülür ve kutlama hazırlıkları buradan yürütülürdü.

Daha III. Hanedan zamanında, Sakkara çöl platosundaki benzersiz bir mezar anıtında Kral Coser'in sonsuzluğa uğurlanış kutlamaları yapılmıştı. Fakat bu anıtı oluşturan hayali binalar işbaşında bir personelden çok bir "Gölgeler Ordusu" için tasarlanmış gibiydiler.

IV. Hanedan'ın başından itibaren bu tür tesisler Daşur ve özellikle de Gize'de hektarlarca alan kaplamaya başlamışlardı. Abusir'de V. Hanedan'a ait mezar tapınaklarının arşivleri günümüze kadar gelmiştir. Burada esas olarak bize bu tür kuruluşların ekonomik yapıları ve bunların ülke ekonomisindeki yerleri hakkında bilgi veren muhasebe kayıtları vardır, fakat tapınaklarda yaşam ve burada çalışan personelin yaşamını içeren bilgilere rastlamak da mümkündür. Kral'ın ve başka hükümdarların mezar arazilerince konut ve kralın güneş tapınağı

kanalıyla sağlanan erzak ve kumaş cinsinden gelirler, hem hükümdarın *post mortem* gereksinimlerini, hem de çalışan çok sayıdaki memurun beslenmesini karşılıyordu. Günde iki kez yinelenen hizmetler arasında ölmüş hükümdarın dünyevi yemeğini sunma, beş heykelin bakımını (tuvaletini, temizliğini veya süslemesini, ç.n.) yapma, dua etme, çeşitli arınmalar, tanrıların onuruna yere kutsal sıvılar dökme, bağışları taşıma ve hazırlama gibi bir dizi görev vardı. Sunulan yiyecekler en az on kümes hayvanı, bir öküzün en lezzetli kısımları, bol miktarda ve çeşitli ekmekler, bira v.b. idi. Daha önce sunulmuş olan yiyeceklerin dağıtılması, binaların ve içindekilerin korunması, arşiv belgelerinin yazımı da günlük işler arasındaydı. Sürekli personel beş kısma ayrılmıştı. Her birinin bir şefi vardı. Bize ulaşabilmiş olan çizelgelerde belirtilen vardiyalara göre nöbet alırlardı. Her kısım kendi içinde yaklaşık yirmişer kişilik iki gruba ayrılmıştı ve her grubun başında bir sorumlu vardı. Bunların dışında kalan rahipler, zanaatkarlar, berberler, çömlekçiler, aşçılar, çamaşırcılar, kürekçiler, hamallar, doktorlar, şarkıcılarla birlikte tüm çalışanların sayısı üç yüzü bulurdu.

Bu tür kraliyet mezar tesislerinin etrafında, çevre mezarlıkların tapınaklarında saray mensuplarına, üst düzey memurlarla onların ailelerine, malzemeyi yakındaki tapınağa bırakılan adaklardan sağlayarak hizmet veren insanlar bulunurdu. Hükümdar tarafından onurlandırılmış kişiler, temel gereksinimlerini karşılamalarına yetecek bir tür rant gelirine sahiptiler. Bu gelir onların, yukarıda sözünü ettiğimiz saygı gösterilerinde bulunan "Ka'nın hizmetkârları"na ödemede bulunmalarına da olanak sağlardı. Gelirin kaynağı tapınaklarınki

gibi, ülkenin dört bir yanına yayılmış olan mezar arazilerinin işletilmesinden elde edilirdi.

Teb'deki Ramses mezar tapınakları, Eski ve Orta İmparatorluk'ların mezar tapınakları ile tanrısal tapınakların bir karışımı idiler. Planları tanrısal tapınaklarınkine benzerdi. Bünyelerinde küçük birer saray bulunurdu. Bu, kutsal mekanda yapılan kutlama törenleri ve diğer törenler için zorunluydu. Sözkonusu tesisler Ramesseum gibi ekonomik açıdan ve Medinet Ebu gibi idari açıdan birer merkez durumundaydılar.

Tanrısal tapınakların büyükleri, çeşitli girişimler için gerçek birer merkez oluştururlardı. Bütün orta ve büyük ibadet yerleri kendi özgün kozmogonilerini oluşturmuşlar ve kendilerini dünyanın yaratılmış olduğu yer gibi göstermişlerdi. Yerel arşivlerle duvarlara kazınmış yazılar bu duruma tanıklık etmektedirler. Her gün yapılan ya da belirli tarihlerde yinelenen ayinler tapınma yerinin belli başlı tanrılarını onurlandırırlardı. Tapınmanın yöntemleri, ölü krallara sonsuz yaşam sağladığı öne sürülen yöntemlerden pek farklı değildi. Tek değişiklik, kral heykelinin yerine tanrı heykelinin bulunması olurdu. Heykel, tapınağın en dip noktasında, kapıları sadece yetkin rahiplerce açılabilen bir naosta bulunurdu. Tapınakların bu en kutsal bölümlerine o rahiplerden başka kimse giremezdi. Rahipler heykelin temizliğini yapar, onu giydirir, süsler, ona kokular sürer ve günlük ilahi ibadetlerini yerine getirerek en taze ve en lezzetli yiyecekleri sunarlardı. Bu sırada tapınağın değişik bölümlerinde başka ayinler yapılırdı: Bir tören alayı tanrının heykelini ya da kayığını getirir, damda ya da avluda müzik çalınır, ilahiler söylenir, dinsel oyunlar oynanır, kehanetlerde bulunulurdu. Bu görevler,

uzmanlık alanları ve yetkinlik derecelerine göre çeşitli rahip kümelerince üstlenilirdi. Bazı işlerin yapılması için bölge ileri gelenlerinden dindışı kimseler de yardım ederlerdi.

Bu hiyeratik (ayinsel) görevlerin yerine getirilmelerinde hükümdara vekalet eden çeşitli din adamlarınca görülen hizmetlerin yanısıra, kutsal kitapların çoğaltılmaları gibi bilgi, sanat ve özen gerektiren işler de vardı. Bunlar Yaşam Evi adı verilen mekanlarda yapılırdı. Ortaçağ manastırlarındaki *Scriptoria*'ların ataları olan bu kurumlar, babadan oğula meslek devreden katip kuşakları yetiştirirlerdi. Bunlar dinsel ve dindışı belgeleri kopya eder, yeni belgeler düzenler, kutsal arşivleri karıştırarak tıbbi yöntemler, büyü formülleri ve astronomik bilgiler ararlardı. Çevrelerinde her tür bilimadamı bulunurdu. Aynı yörede kurulmuş bulunan laboratuvarlarda ise başka uzmanlar çalışır, parfüm, merhem ya da iksir icadetmeye çalışırlardı.

Bu gizli dünyanın yakınında, işlevleri bakımından hayli farklı konumlarda bulunan yazıhaneler, dükkanlar ve işlikler vardı. Bunların bambaşka görünümleri vardı. Sağladıkları maddesel destek vazgeçilemeyecek kadar önemliydi. Yazıhanelerde esas olarak tanrısal arazilerin çıkarları gözetilirdi. Görevleri arasında tüm ülkeye yayılmış toprakların yönetimi, hayvanların üretilmesi, maden işletme haklarının denetimi vardı. Hükümdarların seferlerden sonra tanrıları hoşnut etmek için getirdikleri hediye ve ganimetlerle de bu yazıhanelerde ilgilenilirdi. Buralarda, hükümet organlarının sorumluluğunda bulunan bazı görevler de memnuniyetle üstlenilirdi. Böylece yazıhanelerin güçlerine güç katılmış olurdu. Örneğin Ramsesler Çağı'nın sonlarına doğru mezar soygunlarıyla ilgili davalar Kar-

nak'taki Amon Tapınağı'nın yazıhanesinde görülmüştü. Etkinlikler bazen o kadar artardı ki hükümdar bile meşruluğunu sürekli olarak onlara onaylatmak durumunda kalırdı. Ellerinde her türlü belgeyi içeren arşivler vardı. Tanrısal arazilerden elde edilen ürünler için yapılmış antrepo ve depoların dışında tahta ait malların bulunduğu ambarlar da vardı. Devlet buralardan belirli bir vergi alırdı. Vergi bazen hatırı sayılır miktarlara ulaşırdı.

Tapınak alanlarının dışında, tarlalarda ve kasabalarda köylüler, krala ait arazilerde yaptıkları işlerin aynılarıyla ilgilenirler, aynı ürünleri üretirler ve aynı sanat eserlerini yaratırlardı. Yeni İmparatorluk'ta Amon arazisi işlikleri o kadar görkemliydiler ki, oralarda görev almış olan pek çok memur, kendi mezar tapınağının duvarlarını orada yapılan işlerin resimleriyle süsletmiştir. III. Ramses döneminde Amon arazisinde 100.000 kişi çalışırdı.

IV. Ordu ve Donanma

Ordunun, özellikle çok eski dönemlerdeki yapısını henüz kesin olarak bilemiyoruz.. Gerçek görevlerle onursal ünvanlar birbirlerine karışmış gibidir. Bu yüzden de gerçek askeri hiyerarşiyi anlamak mümkün olamamaktadır. Askerlerin, özellikle de subayların toplum içindeki yerlerini ve yaşamlarının önemli dönemlerini daha çok otobiyografik metinlerden çıkarabiliyoruz.

I. Pepi'nin saray müdürlerinden Uni'ye bakılırsa, Eski İmparatorluk'ta sürekli ve profesyonel bir ordu yoktu.

"Haşmetmeap, Güney Elephantine'den, Aphroditopolis sancağının kuzeyine kadar tüm Yukarı Mısır'dan, Aşağı Mısır'ın iki idari biriminin her bi-

rinden, Sedjer ve Kensedjeru (?) müstahkem mevkilerinden (gelen insanlardan) Irtjet, Medja, Iam, Uavat ve Kaau Nübyelileri'nden çok kalabalık bir ordu topladıktan sonra Haşmetmeap kumda yaşayan Aamu'ları püskürttü. Haşmetmeap beni bu orduların başında gönderdi. Aşağı Mısır Kralı'nın yöneticileri ve hazinedarları, Büyük Şato'nun eşsiz Dost'ları, Yukarı ve Aşağı Mısır'ın arazi idarecileri ve başkanları, Kervan yöneticileri, Aşağı ve Yukarı Mısır'ın rahip yöneticileri ve idare amirleri Yukarı ve Aşağı Mısır'ın, yönettikleri arazi ve kentlerin, bu bölgedeki Nübye'lilerin birliklerinin başındaydılar."

Saflarda ve komuta kademelerinde anılanların hiçbiri profesyonel savaşçı değildi. Ülkenin doğu sınırlarını tehdit eden Asyalı'ların baskısına karşı koymak için kralın bizzat oluşturduğu ve Uşi'ye emanet ettiği birlikler dışında kalan kuvvetler, halkların her zaman bağlı oldukları idari sorumlular tarafından toplanmış ve yönetilmişlerdi. Her iki ordu biriminde de yabancı askerlerden yararlanılırdı.

Girişim büyük çaplı olmakla birlikte, metnin devamından da anlaşılacağı gibi büyük ölçüde doğaçlama kokuyordu:

"Her ne kadar gerçek görevim Kral sarayındaki memurların müdürlüğü idiyse de hiçbir (kimse) yoldaşıyla yumruklaşmasın (?), hiçbir (kimse) yol üstünde bulunabilecek hiç kimsenin ekmeğini ya da kundurasını almasın, hiçbir şehirden elbise ya da birisinin keçisini almasın diye onlar adına kararları ben veriyordum. [...] Bütün birlikleri denetliyordum. Başka hiçbir müfettiş tarafından başka hiçbir teftiş yapılmamıştır."

Daha sonra X. Hanedan döneminde *Merikare İçin Eğitim*'de askerlerin Thinis nekropolünü yağmalamaları görülür.

Birinci Ara Dönem'de köyağalarının yerel asker almaları, kralın girişimlerine kıyasla ağır basmaya başlamıştı. Ülke, ittifaklar oluşturup birbirleriyle savaşan bölge gruplarına ayrılmıştı. O dönem ordularının oluşumu ve görünümü, Asyut'lu bir köyağasının mezarına konmuş olan ve bugünkü kurşun askerlerin prototipleri olarak niteleyebileceğimiz tahta modellerden öğrenilmektedir: Her biri kırk askerden oluşan iki birlik... Mızraklı ve kalkanlı Mısırlı'larla, okçu Nübyeli'ler... Orta İmparatorluk ordularının örgüt ve güçleri hakkındaki bilgileri de, İkinci Çavlan'daki muhteşem hisarlar dizisinden alıyoruz: Yapılar her şeyden önce, III. binin sonunda kale inşa sanatı ve surlar içinde korunan bazı yerleşim birimlerinin boyutları hakkında fikir vermektedirler. Orduların, Buhen'de bulunan bir genel komutanlığa bağlı, uyumlu bir savunma sistemi oluşturduklarını belirten papirüsler de bulunmuştur. Mirgissa'da ortaya çıkarılan bir cephanelik, düzenli bir garnizonun yapısı hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamıştır: 35'i mızrakçı, 35'i okçu olmak üzere toplam 70 asker... Başka müstahkem mevki kazılarından 50 ila 100 askerlik, yani benzer rakamlar çıkmıştır.

XVIII. Hanedan'ın şafağında, Ahmes adlı bir deniz subayı, Hiksoslar'ın kovulması ve başkentleri Avaris'in ele geçirilmesi ile ilgili olarak dolaysız bilgiler vermiştir: Ordu ve nehir donanması birbirlerine son derece bağımlıydılar. Ayrılmaları mümkün değildi ve çarpışmalara eşgüdüm içinde katılırlardı. Hiç kuşku yok ki andığımız metnin asıl amacı, yazarının kahramanlıklarını nakletmek ve almış olduğu ödüllerden, yiğitliğinin kendisine kazandırmış olduğu altınlardan, toprak varlığından ve esirlerden sözetmekti. Konu esirler olunca, yazıya onların

adlarından oluşan 9 erkek ve 10 kadınlık bir listenin, esir tapu kaydı türünden bir not olarak eklenmiş olduğunu belirtelim.

Yeni İmparatorluk döneminde Asya içlerine seferler düzenlenmeye başlanınca, ordunun hem önemi arttı, hem de yapısı değişti. Askerlerin başında genellikle bizzat kral bulunur, komuta kademesi de bir general ve onun etrafında kapsamlı bir kurmay heyetinden oluşurdu. Ordu, her biri ülke tanrılarından birinin korumasına verilmiş çeşitli birliklerden oluşurdu. İkinci Ara Dönem'de Mısır'da at ve tekerleğin kullanılmaya başlamasıyla iki büyük güç kuruldu: 4-5 takımdan oluşan 200-250 kişilik piyade bölükleri ve savaş arabaları... Bölük sayısı IV. Ramses zamanında 20'ye kadar çıktı -ki bu, 5000 asker demekti. Ülkenin hemen her yanında Mısır strateji sanatının inceliklerini açıklayan yazılar vardır. Tavla, kışla, cephanelik, savaş araba hangarlarından oluşan askeri üs kalıntıları hemen her yerde, özellikle de Teb ve Pi-Ramses'de bulunmaktadırlar. Ortadoğu yönünde, Sina yarımadasının kuzeyinde ve Libya sınırında da kale zincirleri oluşturulmuştu. Ne var ki bunlar daha küçük çaplıydılar. Nübye'ye yerleşmiş olan halkı korumak için ise gerçek kalekentler kurulmuştu. Donanmanın önemi de giderek arttı. Gemiler Suriye ve Filistin limanlarına asker naklinde ve Deniz Halkları'na karşı koymada önemli görevler üstlendiler. Dört bir yandan gelip de orduya katılan paralı askerlerin oranı da giderek arttı. Pek çok yerde bu paralı askerlerin terhis olduktan sonra ülke halkının arasına karıştığını anlatan yazılar bulunmuştur. Bunlar, Mısır geleneklerini benimsemiş gözüküp kökenlerini anımsatan Mısırlı isimleri kullanmaya başlamakla birlikte, tanrılarını terketmediler. Böy-

lece toplum yaşamına yeni tanrılar katıldı. Mısırlılar bu tanrıları kısa zamanda kabullendiler. II. Ramses döneminden sonra eski muhariplere toprak ve maaş da verildi. Böylece asker sınıfı yavaş yavaş iktidar aracı olmaya başladı. Bu yüzden XVIII. Hanedan'ın sonlarına doğra bir generalin firavun olmasında şaşılacak hiçbir yan yoktur.

"Üniforma"nın böylesine saygınlık kazanması ve saygınlığını giderek arttırması diğer memurlar arasında hoşnutsuzluğa neden oldu. Orta İmparatorluk'ta, katiplik mesleğini elemeği gerektiren mesleklere karşı yüceltmek amacıyla yazılmış olan ve *Meslekler Taşlaması* adı verilen edebi tür, Yeni İmparatorluk'tan itibaren askerlik mesleğine de yer vermiştir. Ne var ki bu yazılarda askerler hiç de sevimli gösterilmemişlerdir. Yalnız bu yapıtların okuyucuları, rahiplik mesleğine karşı da uyardıklarını not etmek gerekir. Çünkü asıl amaç kendisine bir meslek seçme aşamasında olanlara katipliğin propagandasını yapmaktı. Bu yüzden de yanlı ifadelerin kullanılmış olmasını doğal karşılamak gerekir.

V. Özgür İnsanlar ve Serfler

Buraya kadar ele aldığımız sosyoprofesyonel kategoriler, Mısır toplumunun neredeyse tamamını kapsamaktadırlar. Bu insanları iş başında incelemeden önce, aşağı tabaka insanlarının toplumdaki yerlerine ve durumlarına da bir gözatmakta yarar vardır... Bu kolay değildir, çünkü halkın alt tabakası, hakkında en az bilgi sahibi olunan kesimdir. Varlıklarından günümüze dişe dokunur hiçbir şey kalmamıştır. Yoksulluk içinde yaşayan, okuma yazma bilmeyen bu insanlar, ilkel ve isimsiz mezarlıklarda kaybolup gider, en önemlisi de bu insanların

hiçbiri kendisinden sözetmezdi. Kendilerini bir şekilde sonsuzluğa ulaştırabilmiş olanlarla, unutulup gitmeye mahkum olanlar arasındaki sınırın, çağlara ve mesleklerin tarihsel gelişimlerine göre değiştiğini de bu arada belirtmek gerekir. Örneğin, işleri icabı çöllerde yaşamak zorunda olanların mütevazi kulübeleri, susuzluk yüzünden kuru taştan inşa edildikleri için, zamana karşı koymada, vadideki zengin villalarından daha başarılı olmuşlardır. Üstelik tanımsal olarak ülkenin etkin yaşamının tam kalbinde yaşayan bu işçiler, günümüze kadar gelebilmiş kayıtlarda önemli bir yer tutarlar. Bu kayıtlar, genel değerlendirmeler şeklinde olabildikleri gibi, isim listeleri şeklinde de olabilmekteydiler. Tüm kayıtlar çok ciddi tutulur ve sık sık denetimler yapılırdı. Bu insanlar kalabalık olduklarında efendileri için bir tür övünç kaynağı da oluştururlardı. Hem becerikli, hem de sadıktılar! Resim ve isimlerinin efendilerinin mezar duvarlarına kazındığı bile olmuştur.

Eski İmparatorluk'ta angaryalar yoluyla örgütlü bir tarım için gerekli kanalların açılması, büyük yerleşim merkezleriyle ilk başkent olan Memfis'in inşası, piramitler ve diğer önemli mezar tesisleri gibi önemli işler gerçekleştirmiş olan halk hakkında elimize henüz herhangi bir arşiv belgesi geçmemiştir. Köylülerle hizmetkârlar ise belleklerden tamamen silinmişlerdir. Simgesel varlıklarını sürdürebilmiş ve isimlerini taşlara kazıttırabilmiş olanlar sadece savaş esirleridir. Bu erkek ve kadınların, Mısır'ın niteliksiz işçi ve hizmetçi gereksinimini karşılamakta kullanılmış oldukları kesindir.

Orta İmparatorluk'un başlamasıyla toplumun bahtsız kesimleriyle ilgili kayıtlar, daha düzenli tutulmaya başladı. Vasıfsız işçiler bir kraliyet ya da

din kurumuna, bir belediyeye ya da özel bir kişiye bağlandılar. Bunların görevleri, mevsimine göre, tarlalarda veya inşaatlarda çalışmak olabiliyordu. İşverenler onları sık sık bir bölgeden ötekine, kamu binası ya da tapınak inşaatlarında çalışmaya gönderirlerdi. Yol masrafları efendilerce karşılanırdı. Çalıştıkları inşaatların idare amirleri onların ekmek ve biradan oluşan beslenmelerini sağlardı. Bu insanları ifade etmek için *rmt, mnyw, hsbw* gibi çeşitli sözcükler kullanılırdı. *hbsw*'nin anlamı "sayılmışlar"dı. Bu, uygulanan sıkı denetimleri vurgulamak açısından önemlidir. Özel idari birimlerce yönetilen bu işgücünün özgür mü, köleci mi olduğunu kesin olarak belirlemek kolay değildir.

"Kral Hizmetkarları" *(hmw nsw)* diye adlandırılan geniş ve soyut kategori için de durum aynıdır. Gerçekten de "Kral Hizmetkarları" deyimi çok saygın kişiler için olabileceği gibi, çok basit kişiler için kullanılmış da olabilirdi. 'Basit insanlar' dendiği zaman hem hizmetçiler, hem de vasıflı işçi ve zanaatkarlar anlaşılmalıdır. Bunlar, hükümdarın kararıyla, özel yetenek gerektiren bazı işleri yapmak üzere çeşitli kurum ve kuruluşlara gönderilebilirler ya da özel bir kişinin emrine verilebilirlerdi. Konum olarak bugünkü devlet memurlarına benzedikleri söylenebilir. Verilen bir göreve itiraz haklarının bulunmuş olduğu ise sanılmamaktadır.

Üçüncü bir kategori için kullanılmış olan *smdt* sözcüğünün ise, tapınaklar, kraliyet kurumları, çeşitli araziler gibi değişik durumlarda yardımcı insangücü unsurlarını ifade etmiş olduğu sanılmaktadır. Bunlar, normal işçileri yedeklerlerdi ve toplumsal konumları muhtemelen pek üst düzeyde değildi. Yeni İmparatorluk'ta, duruma göre işçi statüsüne geçebilir olmuşlardı. Bunun tersi de olabilirdi. Öy-

leyse bunların köle olmuş olma ihtimalleri tamamiyle ortadan kalkmaktadır.

Özgürlükten yoksun oldukları hakkında hiçbir kuşku duyulmayan iki kategori daha vardı: Savaş esirleri ve adi suçlardan hüküm giymiş olanlarla bunların aileleri... Savaş esirleri, XVIII. Hanedan'ın başındaki Ahmes örneğinde görmüş olduğumuz gibi, kendilerini tutsak etmiş olan askere veya gerçek bir "İşçi Bulma Kurumu" gibi çalışan işgücü dağıtım görevlilerinin emrine verilebilirlerdi. İşyerini izinsiz terkeden, askerden kaçan, borcunu ödemeyen, hırsızlık yapan, cinayet işleyen ve benzer suçlardan ağır iş cezasına çarptırılanlar ise, mahkemelerinden sonra "Büyük Hapishane"ye kapatılırlardı. Durumları kölelerinkinden daha iyi sayılmazdı, çünkü miras olarak bırakılabilirler, devredilebilirler, satılabilirlerdi. Suçlular mahkum edildiklerinde, aileleri de mahkum olmuş sayılırdı. Mahkum olmazdan önce sahip oldukları olası hizmetkarlar ise başka işverenlere tahsis edilirdi. Bir efendiye verilen ya da birisi tarafından sahiplenilen personel, adın, cinsiyetin, lakabın, yaklaşık yaşın (çocuk, ergen, yetişkin, ihtiyar...) bazen de kökenin, mesleğin, aile bireylerinin yazıldığı çok ciddi bir kayıt aşamasından geçerdi.

Yeni İmparatorluk arşivlerinde kölelerle ilgili fazla bilgi yoktur. Bu dönemde köklü kurumsal değişiklikler meydana gelmemiş, fakat kölelerin durumunda belirli bir iyileşme olmuş gibidir. Eski savaş esirleri kuşaklardan beri topluma karışmış ve kendilerine iyi kötü bir yer edinmişlerdi. Onların yerine zaferle sonuçlanan seferler yoluyla yüzlerce yeni savaş esiri gelmiş ve işgücü açığı kapatılmıştı. Firavunun hakimiyetine boyun eğen bazı ülkeler de haraç olarak köle yolluyorlardı. Tarım alanlarını işle-

yen köylülerin durumu da pek iç açıcı sayılmazdı, fakat onlar hiç olmazsa belli bir özgürlüğe sahiptiler. İnşaatlarda çalışan memur-amelelerin durumu, Orta İmparatorluk'taki vasıfsız işçilerinkiyle karşılaştırılamaz bile... Fakat bundan, köle satışı, köle sahipliği veya köle bağışı *(hm / hmt, b3k / b3kt)* ile ilgili belgelerin azalmış oldukları anlamı çıkarılmamalıdır. Bu tür belgeler işçi bağlamlarında bile düzenlenebiliyorlardı. Suçlular küreğe mahkum edilmeye devam ediyor, kah hükümet kurumlarının, kah özel kişilerin emrine verilebiliyorlardı. Firavuna ve tapınaklara ait arazilerde çalışanların sayısı ise her zamankinden fazlaydı.

İKİNCİ BÖLÜM
GÜNDELİK YAŞAM

Eski Mısırlılar günce tutmazlardı. Bu yüzden günlerini nasıl geçirdiklerini saptamak oldukça zordur. Fakat bazı profesyonel kadrolarla tapınaklara, inşaatlara, işlerin ilerleyişine, ikmale, devamsızlıklarla bunların nedenlerine ve her türlü tamamlayıcı hesaba ilişkin o denli kapsamlı ve düzgün çizelgeler yapmışlar ve notlar tutmuşlardı ki, bir işçiyi ya da bir rahibi neredeyse sabah uyandığı andan akşam tekrar yattığı ana kadar izlemek olasıdır. Aslında bu tür bilgilerin mesleki etkinliklerle sınırlı kalmış olmaları gerekirdi. Ne var ki Eski Mısırlılar meslek hayatını, toplumsal etkinlikleri ve aile yaşamını birbirlerinden pek ayırmazlardı. Bu yüzden de bazı idari kayıtlarda tamamiyle özel bazı bilgilere rastlayabiliyor ve insanların günlük yaşamlarını birbirleriyle kıyaslayabiliyoruz. Bu durum tüm sosyoprofesyonel kategoriler için geçerli değildir. Genellikle bir kişinin, yaşamının şu ya da bu bölümünde yapmış olduğu işlerin niteliklerini öğrenmekle yetinmek zorunda kalırız. Bu bile hiç yoktan iyidir... Eksik ve abartılı biçemlerine karşın göreve atamaları ya da bir meslek yaşamının değişik aşamalarını izlemek için yeterli bilgi sağlamaları açısından otobiyografik metinler de değerli kaynaklar arasındadır. Edebi yapıtlar da zaman zaman kahramanlarının bir gününü hikaye ederler. Elimizde devletin en üst düzey memurlarının

görevlerinden ya da protokol kurallarından söz eden resmi metinler de vardır.

I. Kral ile Veziri

Firavun tanrıların oğlu ve mirasçısıydı. O, tek ve asaldı. Yaşam nefesinden, yiyeceklerden, krallık içinde barış ve düzenden o sorumluydu. Ayrıcalıkları hem dinsel, hem de maddeseldi. Ne var ki görüntüsü (imajı) yönetim becerisine, başarısına ve başarısızlıklarına bağlı olarak değişebilirdi. Genel olarak en büyük dini lider, Krallık ilkelerinin doğal savunucusu, aynı zamanda da devlet adamı ve savaşçıydı.

Eski İmparatorluk'ta Kral'ın mezar tapınağındaki heykelinin bakım ve temizlik kuralları, onun yaşamı boyunca yaptığı sabah tuvaletinin (temizliğinin) ilkelerinden esinlenmişlerdi. Nedimlerden Ptahhotep'in mezarındaki şekiller, gerçeğin basitleştirilmiş bir tasvirinden başka bir şey değildir. Bu sahneyi, Versailles Sarayı'nda her sabah yaşanmış olanlarla karşılaştıranlar haksız sayılmazlar. Devrin kralları yıllıklarına, o yılın kraliyet işleviyle ilgili kutlama törenleriyle diğer törenler, dinsel vakıf kuruluşları, ödenek ayırma, bağışta bulunma, tapınak, saray, kale inşası, kral heykeli ya da kraliyet kayığı yapımı, nüfus sayımları, dışalımlar, seferler, esir ve ganimet değerlendirmeleri ve ürün için çok önemli olan taşkın miktarları gibi önemli olayları yazarlardı. Hükümdarların temel görevleri, krallığın simgesel temsili, hayır işleri, ülkenin ekonomik yönetimi ve sınırların korunmasıydı. Kralın iradesi ya kararnameler ya da mektuplar yoluyla yayınlanır ve stellere veya nedimlerin mezar duvarlarına kazınırdı. Coser'in, Nebka'nın, Snefru'nun ve onları

IV. Hanedan'da izlemiş olan Keops ile Kefren'in edebi kişilikleri de vardı. Bunlar boş vakitlerinde aydınca işlerle uğraşmayı severlerdi. *A posteriori* Orta İmparatorluk'ta gerçekleştirilmiş olan *Neferti'nin Kehaneti,* bize saray teşrifatı hakkında fikir vermektedir:

"Halbuki, Haşmetli Kral Snefru haklı olarak bu ülkenin tümünün kralı iken, o günlerin birinde memurlardan biri saraya girdi -yaşam, sağlık, güç-. Her günkü gelenekleri uyarınca selamladılar. Ve Haşmetmeap -yaşam, sağlık, güç- yanındaki hazinedara şöyle dedi: "Git ve buradan (geldikleri yere) çıkmış olan memurları geri getir ki bu günde bana selamlarını sunsunlar." (Onlar) hemen içeri sokuldular. Yeniden Haşmetmeap'ın önünde yüzükoyun oldular..." [G. Lefebvre tarafından çevrilmiştir, *Romans et Contes Egyptiennes,* (Mısır Roman ve Hikayeleri), Paris, 1949, s. 96-97].

XII. Hanedan döneminden bir olay nakleden *Sinuhe Hikayesi* biraz daha somuttur:

"On kişi geldi ve on kişi gitti, beni saraya götürdüler. Sfenkslerin arasında alnımı yere değdiriyordum. Kral çocukları giriş kapısının önünde duruyor ve beni karşılıyorlardı. (Daha önce) salona getirilmiş olan arkadaşlar beni özel dairelerin yoluna çıkardılar. Haşmetmeap'ı bir eyvan ('a yerleştirilmiş) elektrom bir taht üzerinde buldum. Karnımın üzerinde uzanmışken onun huzurunda kendimi kaybettim." (G. Lefebvre, a.g.e., s. 21).

Orta İmparatorluk hükümdarları tarihe akıllı, ahlaklı, mirasçıları yoluyla tüm ülkede anlatılan bilgelikler gerçekleştirmiş kişiler olarak geçmişlerdir.

Yeni İmparatorluk'tan günümüze ise, başlarının üzerinde zafer haleleri taşıyan, ordularının başında ilerleyen, tanrılara fethedilen ülkelerin zen-

ginliklerini sunan, komşu ülkelerden haraç toplayan ya da devlete iyi hizmet etmiş kimselere değerli armağanları törenle dağıtan komutan-firavunların görüntüsü kalmıştır. Horemheb, I. Sethi, II. Ramses yenilikçi firavunlar olarak bilinirler. IV. Amenofis ise XVIII. Hanedan'ın son dönemlerinde dinsel edebiyatı, sanat ve düşün dünyasını derinden etkilemiş olan natürist (doğacı) görüşleriyle ünlüdür.

Vezirlerle üst düzey memurların görevleri hükümdarınkilere o denli yakından bağlıydı ki, ayrıntılı otobiyografilerin bulunmadığı durumlarda her birinin sorumluluklarını ayrı ayrı saptamak kolay değildir. Günümüz başbakanının yani yürütmenin başında bulunan kişininkine benzer bir görev olan vezirlik makamı, IV. Hanedan'dan itibaren kurumlaşmış ise de bu, daha önceki dönemlerde böyle mevkilerin bulunmadığı anlamına gelmez. Yeni İmparatorluk'ta vezirlik görevi bir kişinin omuzlarına yüklenemeyecek kadar ağır sorumluluklar taşımaya başladığında bazen ülkenin kuzeyi için bir, güneyi için de bir olmak üzere toplam iki vezir atanmıştır. Vezirler, krallık sınırları içinde işlerin istenildiği gibi yürütülmesinin bir tür güvencesi gibiydiler ve bu yüzden hükümdarın yakınları, hatta akrabaları arasından seçilirlerdi. Dünyadan ayrılan vezirlerin başarılarını ve yeteneklerini öven pek çok biyografik yazı vardır. III. Tutmes'in yardımcısı Rekmire'nin mezarında ise göreve başlama anını, hükümdarın bu nedenle verdiği söylevi ve vezirlik görevinin yüklediği sorumluluklarla bu sorumlulukların kapsadığı etkinlikleri anlatan sahneler vardır. Mezar, bu özellikleri açısından benzersizdir.

Vezirin her gün ofisinde yaptığı görüşmeler katı ve değişmez kurallara bağlıydı.

"Bir sandalyeye oturmuştu. Yere bir hasır (se-

rilmişti). Başının üzerine bir sayvan (gölgelik) (yerleştirilmişti). Altında deri bir yastık vardı. Ayaklarının altında da deri bir yastık vardı, [...] elinde bir baston, önünde açılmış kırk parşömen rulosu, karşısında güney destelerinin ileri gelenleri, sağında mabeynci, solunda gelirler memuru, el altında katipler (duruyorlardı). Biri diğeriyle iletişim kurmak (durumunda kalabilirlerdi) (?). Herkes kendine uygun yerde. Herkes kendi sırasında dinlenir, kimseye hak sahibinin önüne geçme izni verilmez..."

Vezire öncelikle, kasa dairelerini açtırması için gerekli mühürler teslim edilirdi. Sonra sıra, Kuzey ve Güney'deki kalelerin durumu hakkında bilgi sunmaya gelirdi. Kraliyet arazileri ve Konut'a ait toprakların gelir ve gider durumu da iletilirdi. Polis şefleri ve yerel idare amirleri rapor verirlerdi. Tüm bu görüşmeleri tamamlayan vezir, saraya giderek hükümdarını selamlar ve mühürler amiriyle biraraya gelerek, her gün iki kere yaptığı gibi sarayın bütün kapılarını denetleyip açılmalarını sağlardı. Bunca iş, vezirin bir gününün ancak başlangıcını oluştururdu.

Kendilerine suçlama yöneltilen üst düzey memurları ancak o yargılayabilir, Kraliyet arazisinde başgösteren anlaşmazlıkları o çözerdi. En basitinden en kıdemlisine kadar tüm memurlar kendisinden yardım ve fikir isteyebilirlerdi. Mirasları, satış, bölüşme sonucu el değiştiren mal ve mülkün kayıtlarını o tutardı. Toprak kullanımı ile ilgili başvuruları dinler, gerektiğinde Kral'a ait arazilerde ağaç kesilmesine izin verirdi. Bent yapımına karar verir, hidrografik sistemin durumunu izler, suların tüm ülkeye adil bir şekilde dağılmasına özen gösterir, hasat zamanı köyağalarıyla arazi amirlerine gerekli talimatları iletirdi. Her yönetim bölgesindeki ka-

zaların tarımsal sınırları ile her otlak bölgesindeki (?) çayırları saptardı. Akyıldız'ın (Sirius Yıldızı - ç.n.) yükselişini gözledikten sonra yeni yılın başlangıcı anlamına da gelen suların kabarışını ilan ederdi. Tüm Mısır'dan gelen temsilciler tarafından kendisine görkemli törenlerle teslim edilen vergileri düzenler, imparatorluk egemenliğindeki ülkelerden haraç getiren elçileri kabul ederdi. Memurların atanması, Kral'a refakat edecek askerlerin toplanması, kararnamelerin uygulanabilmeleri için yerel yöneticilere ulak gönderilmesi, emirlerin ordu komutanlıklarına ulaştırılması da vezirin göreviydi.

Hiç şüphe yok ki bu işlerin hepsi de her gün yapılmıyordu. Yine de vezirin bir tek kişi için çok fazla sorumluluk yüklenmiş olduğu yadsınamaz. Mezardaki bazı sahneler, Amon'a ait arazi ve ambarları denetleme görevinin de vezirin omuzlarında olduğunu anlatmaktadırlar. Hükümdar mezarının ve krala ait bazı binaların inşaatlarıyla da bizzat vezirin ilgilendiğini başka kaynaklardan zaten biliyorduk. Vezirin görevleri arasında önemli törenlere ve dini bayram kutlamalarına katılmak da vardı. Böylece vezirin kendisine yardımcı olacak karmaşık bir bürokrasi sistemine neden gereksinim duymuş olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır.

II. Memurlar

Burada merkez ve yerel yönetim görevlerinin en önemlilerine dahi, kısaca bile olsa değinmemize olanak yoktur. VI. Hanedan döneminde Güney'e yönetici olarak atanmış bir yüksek memurun anılarını nakletmekle ve idari mekanizmanın ana unsuru olan katiplik kurumunu inceleyerek, kraliyet bunalımlarından ve en acımasız istilalardan bile etkilen-

meyecek kadar iyi örgütlenmiş bu memuriyetin görev alanının hiç olmazsa küçük bir bölümünü irdelemeye çalışmakla yetinmemiz gerekecektir.

I. Pepi'nin orduları başında yüklenmiş olduğu ve bizzat hükümdar tarafından verilmiş olağanüstü sorumluluklar nedeniyle daha önce sözetmiş olduğumuz Saray Memurlar Amiri Ouni, meslek yaşamının önemli anlarını bize şöyle nakletmiştir:

"Ben haşmetli Teti'nin emrinde (daha) düğümlü çatkı (takan) bir çocuktum -ki görevim ambar şefliğiydi. Büyük Ev'in memurlar amiri [...] haşmetli Pepi'nin emrinde Ana Saray'ın kıdemli okuyucu-rahibi atandım. Haşmetmeap beni dostlarına ayırdığı bir memuriyet olan piramitkent kahinler müdürlüğüne atadı. [... Haşmetmeap beni] Nekhen kentine yargıç [atadı] (çünkü) bana diğer hizmetkarlarından daha fazla güveniyordu. En gizli davalarda ve Kral adına Kral haremiyle, Altılar Mahkemesi'yle ilgili (konularda) yalnızca vezirle ben karar verirdik. [...] Kral Haremi'nde, Kral Karısı başgözdeye karşı gizli bir dava oldu. Haşmetmeap bu davayı benim, başka hiçbir hukukçu, vezir ya da ileri gelen kimse olmadan tek başıma görmemi istedi. [...]"

Ouni'nin daha önce anmış olduğumuz Asya'dan gelen istilacılara karşı koymak için toplanan ordunun başına getiriliş hikayesi burada geçmektedir. Gösterdiği yararlık karşısında I. Pepi onu aynı düşmana karşı savaşmak üzere beş kez daha asker toplamak ve savaşları bizzat yönetmekle görevlendirmişti. Pepi, saraya döndüğünde ise kendisini yeni sorumlulukların beklediğini görmüştü:

"Büyük Kale'deki sandal taşıyıcı subay iken Yukarı ve Aşağı Mısır'ın Kralı efendim Merenre -sonsuza dek yaşasın!- beni Elephantine'in güneyinden Aphroditopolis'in kuzeyine kadar tüm Yukarı Mı-

sır'ın yönetici Nomarkhes'i atadı. [...] Bütün işler görüldü. Yukarı Mısır'ın bu bölümünde Konut'a ait olup da sayımı yapılacak tüm mülklerin sayımı iki kere yapıldı. Yukarı Mısır'ın bu bölümünde çok başarılı bir konsey kuruldu. [...] Haşmetmeap beni yaşayan "Yaşam Efendileri"nin tabutunu ve onun kapağını ve piramit biçimindeki değerli ve yüce tepeliğini efendim "(gerçekte olduğu gibi) Merenre" piramit için getirmeye İbhat'a gönderdi. Haşmetmeap beni granitten yapılmış sahte kapıyı eşiğiyle beraber getirmeye, granit parmaklığı ve granit kirişleri getirmeye, üst odanın granit kapısını ve döşeme taşlarını efendim "(gerçekte olduğu gibi) mükemmel görünen Merenre" piramit için getirmeye Elephantine'e gönderdi. Bunları üç gemi, üç düzdipli tekne, altı mavna ile Nil'den aşağı "(gerçekte olduğu gibi) mükemmel görünen Merenre" (?) piramide kadar bir seferde indirdim. [...] Haşmetmeap beni kaymaktaşından büyük bir sunu tablasını getirmem için Hatnub'a gönderdi. Haşmetmeap beni beş kanal açmam ve üç sal ve Uauat akasyasından düzdipli üç tekne inşa ettirmem için Yukarı Mısır'a gönderdi. İrjet, Uauat, İam ve Meca'nın yabancı prensleri gerekli ağaç malzemeyi sağladılar [...]." (A. Roccati, *La Littérature Historique Sous L'Ancien Empire* - Eski İmparatorluk Mısırı'nda Tarihsel Yazın'den alınmıştır. Paris 1982, 191-197).

Ouni, yaşamı boyunca saray bünyesinde idari görevlerde, önce taşrada sonraları da maiyette olmak üzere hukuksal görevlerde, askeri görevlerde ve yeniden idari görevlerde bulunmuş, zaman zaman ise aynı anda birkaç sorumluluk birden taşımıştır. Son idari görevinde Kral'ın ve onun Güney illerinden sorumlu vezirinin doğrudan yardımcısı konumuna yükselmiş, daha sonra ise, hizmet etmiş

olduğu dört hükümdardan sonuncusunun mezarını hazırlatmak gibi son derece özel ve güven isteyen bir göreve atanmıştı.

Katipler derleme kitaplarında bulunan hesap kalıplarını, mektup örneklerini, propaganda metinlerini kopya ederek yetişirlerdi. Yeni İmparatorluk'ta, *Meslekler Taşlaması*'ndan esinlenmiş bazı yazılar, eserin ufak değişikliklere uğrayarak da olsa yayılmasını sürdürmesini sağlamıştı. Bunların, başka mesleklere ilgili gençleri ve iş değiştirmek isteyen katipleri vazgeçirmek için ısrarları garipsenecek derecededir. Koşut olarak, tembel katiplere hitaben yazılmış düşsel uyarı mektuplarından oluşan ve çok yaygın olan bir edebi tür daha vardı.

Türün en sık rastlanan biçimi, "Katip ol!" buyruğuyla başlar, başka bir mesleğe yönelme hatasında bulunabilecek gençleri bekleyen kötülüklerin uzun ve ayrıntılı listeleriyle sürerdi. Diğer meslekllerden anlaşılması gereken, katiplik dışında akla hayale gelebilecek her türlü uğraşıdır. Daha kurnazca yazılmış bazı örnekler, zayıf yaradılışlı kimseler için katipliğin genel avantajlarını saymakla yetinmişlerdir:

"Katip ol! Vücudun düz ve kolun (çabuk) yorulur. Vücudu bütün gücünü yitirmiş insanlar örneğindeki gibi mum misali yanıp bitme çünkü sende çalışacak kemik yok. Uzun ve zayıfsın. Bir yük taşır ya da çekersen çökersin. v.b..."

Bazı metinlerde ise mesleğin maddi avantajlarıyla ve sağladığı ayrıcalıklarla ilgili daha doğrudan ifadeler kullanılmıştır:

"Sana hem ahlâksal hem de bedensel önerilerde bulunmak istiyorum ki paleti rahatlıkla tutabilmek (senin için mümkün olsun) Kral'ın güvenini kazanabil, hazineye ve ambarlara girebil, ambar girişin-

de (buğdayı) teslim almak (imkanın olsun), bayramlarda tanrılara armağan sunabilecek gücün olsun, (iyi) giyinebil, atların olsun ve kayığın seni nehir kıyısında beklerken denetlemelerin sırasında muhafızlar eşliğinde istediğin gibi dolaşma özgürlüğüne sahibol. Yaşadığın kentte bir villan olacak ve Hükümdar sana önemli bir mevki verecek. Etrafında uşak ve hizmetkarların olacak ve köyde ve tarlada işe koştuğun insanlar elini sıkmak isteyecekler. Bak, seni bir yaşam yardımcısı yapıyorum. Yazıları (iyi) kaydet ki kimse seni zor durumda bırakamasın ve sonunda mükemmel bir memur ol [...]".

Katiplerin görevleri özel ya da resmi kuruluşlar emrinde oluşlarına göre değişirdi. Sürekli kentte çalışabildikleri gibi taşraya da gidebilirler, bir kurum içinde olabildikleri gibi uzak bir garnizona da atanabilirlerdi. Yine de her zaman kendilerini sıradışına çıkaran sorumlulukları ve parlak bir gelecekleri olurdu. "Herkes yükselmek ister". Okuma, yazma, hesap ve hukuk bilmek büyük bir çoğunluğu cahil bir halk içinde insana hatırı sayılır bir etkinlik kazandırırdı, kuşkusuz... Üstelik Mısır toplumunda katip olabilmek için üstün bir sınıfa mensup olmak da gerekmiyordu. Bazen gerçek birer "Katipler Hanedanı" oluşuyordu. Bunlardan biri, III. Ramses'in 16. yılından Amenope'nin 20. yılına kadar, yani aşağı yukarı 150 yıl boyunca "Firavun'un milyon yıllık büyük ve asil soylu mezarı"nda arşivleri tutmuştu.

Birbiri ardınca yedi kişinin üstlenmiş olduğu bu görev, hükümetin ülkede belli bir istikrar ve refah düzeyini koruyabildiği sürece kraliyet vakfında çalışanların durumunu, işlerin ilerleyişini, inşaatlara gelen ve buralarda kullanılan malzemeyi, merkezden her ay tahıl olarak ödenen maaşları, katibin

yaşadığı Deir-El Medine köyündeki hukuksal olayları son derece ayrıntılı bir biçimde kaydetmekten oluşuyordu. Bu işte katibe iki kişi yardım ederdi. Yardımcı katipler ekibin diğer unsurları *(smdt)* ve bunlar tarafından sunulan malzeme ile ilgilenirlerdi. Vezirle, ender de olsa hükümdarın kendisiyle, yerel yöneticilerle görüşme, resmi raporları ve diğer resmi belgeleri düzenleme sadece "Mezar Katibi"nin yetkisindeydi. Maaşlar giderek ödenemez olup da işçiler greve başvurduğunda uzlaşma pazarlıklarını o yürütürdü. Sonraları sayıları giderek artan silahlı çeteler kırsal bölgelere dehşet saçmaya başlayıp merkezi yönetim acil sorunlarla başa çıkabilme çabası içinde önlem alamaz olduğunda, devre dışı kalan iktidarın yerini önce yerel sonra da bölgesel olarak bu katipler almıştı. III. Ramses'in, tüm bölge yönetiminin yürütme merkezine dönüşen mezar tapınağının sur duvarları arasında kendini emniyete alarak, küçük bir ekiple çalışmış, yeni görevine uygun hale getirdiği makamından tüm güney ülkenin köy ve arazilerinden toplanan vergileri denetlemişti. Bu vergiler, Teb'deki kurumların çalışabilmesi ve maaşların ödenebilmesi için gerekliydi. Bu makamda bulunmuş olan katiplerden biri, önemli görevler üstlenerek Orta Mısır'a, hatta Mısır ordusunun ülke sınırlarını güçlükle savunduğu Nübye'ye kadar -mektuplarında yolculuğundan dehşetle bahsetmiş olduğuna bakılırsa istemeye istemeye- gitmişti.

III. İşçiler ve Zanaatkârlar

Vasıflı işçi, zanaatkar ve sanatçı arasındaki fark bütün ülkede aynı şekilde algılanmıyordu. Bazı meslek grupları kişisel becerilerin ortaya konul-

masına daha uygundular. Sarayda ya da Kral'ın özel olarak ilgilendiği bir inşaatta veya işlikte çalışanların göze girme, ödüllendirilme ve ilerleme şansları daha fazlaydı. Örneğin Nakhebu olarak da bilinen Mereptankhmerire, sıradan bir dülgerken, I. Pepi'nin en sevdiği mimar oluvermişti.

"Haşmetmeap beni basit bir dülger olarak buldu ve Haşmetmeap beni başdülgerliğe ve müdürlüğe yükseltti. Haşmetmeap beni kraliyet marangozu ve dülgeri olarak atadı. Kral'ın emrinde kraliyet marangozu ve dülgeri. Haşmetmeap beni tek dost ve iki idarede kraliyet marangozu ve dülgeri tayin etti. [...] İşler müdürü kardeşim ile birlikteyken... yazardım, tabletini taşırdım, o, dülgerler müfettişi olunca cetvelini (?) taşıdım. Dülgerler müdürü olunca üçüncü (yoldaşı) oldum. O, Kraliyet dülgeri ve marangozu olunca ben, işleri onun adına yürüttüm ve hiçbir iş aksamadı. O, tek dost ve iki idarenin kraliyet dülgeri ve marangozu atandığı zaman ben tüm varlığımın hesaplarını tuttum. Evinde bulunanlar herhangi bir önemli kişinin evinde bulunanlardan daha çok arttı. İşler amiri atandığında ona vekalet ettim ve çok memnun oldu. (Böylece) mezar arazisini yirmi yıl işlettim. [...] Haşmetmeap beni yönetmeye gönderdi. Haşmetmeap'ı Yukarı ve Aşağı Mısır'da hoşnut ettim. Haşmetmeap beni Delta'ya mezar tapınağı ile ilgili çalışmaları yönetmeye gönderdi. [...] Haşmetmeap beni Horus'un Hemmis Kanalı'nı çizmeye (?) ve kanalı açmaya gönderdi. Üç içinde kazdırdım (?).:. ki su dolmuşken konuta dönebileyim. [...]" (A. Roccati, A.g.e.'den alınmıştır, s. 182-186).

Nakhebu, duvarcılık ve dülgerlik mesleklerini öğrendikten sonra işlerin altından tek başına kalkamamaya başlayan ağabeyine yardımcı olmaya başladı. Bir süre sonra kendisi de aynı yolu izleye-

rek mesleğinde yavaş yavaş yükseldi. Hem bina, hem de kanal inşaatlarıyla ilgileniyordu. Yükselişi tüm çarpıcılığına karşın, anlatmış olduğu aile ortamı gözönüne alındığında, toplumsal açıdan herhangi bir değişikliğe yolaçmamıştı. Nakhebu'nun durumu zaten iyiydi. Gerçi meslek yaşamına basit bir dülger olarak başlamıştı, fakat hiçbir zaman işçi olmamıştı.

Gençler daha çocuk yaşta bir meslek öğrenmeye başlarlardı. Kendilerini yönlendirmede ailelerinin önemi büyüktü. Babalar ve ağabeyler, kendilerinden sonra gelenlere genellikle kendi mesleklerini öğretirlerdi. Başka yerlere başka işler öğrenmeye gidenler, sadece aynı işlikte ya da aynı kuruluşta kendilerine yer bulamayanlardı.

Herkesin mezar duvarına biyografi resmettirme ya da kazıtma olanağı yoktu. Bu yüzden bulabildiğimiz özyaşamöyküleri bizi ancak zenginlerin yaşamı hakkında bilgilendirmektedirler. Bu edebi türün toplumun yoksul kesimlerinden sözetmiş olması beklenemez. Öykülerde genellikle ölünün ve yakınlarının görevleri anlatılırdı. Bazılarını sanatlarıyla meşgulken görmek de olasıdır, fakat resimler kişileri daha çok iş arkadaşlarının arasında, işlikte, inşaatta ya da üst düzey bir memurun mezarında herhangi bir belirtici işaret olmaksızın gösterirler. Bu yüzden işçilerin günlük yaşamını ancak arşivlerden yararlanarak öğrenebiliyoruz. Ne var ki bu öğrendiklerimiz de, Yeni İmparatorluk krallarının Teb'deki Krallar Vadisi'nde gömütlerini kazan ve süsleyen işçilerden oluşan Mezar Adamları'nın yaşamlarıyla sınırlıdır.

Bu insanlar vasıfsız işçiydiler. Şefleri ve katipleri, kendilerini yönetme aşamasına gelmeden önce onlarla birlikte çalışır, vakti gelince de babalarının

yerine geçerlerdi. Bu aileler, karşılaştırma yapabilecek kadar bilgi sahibi olduğumuz diğer işçi topluluklarına oranla, birer arpalık sayılabilecek olan yerlerine iyice yerleşmiş gibiydiler. Kutsal kayığı görmek için kadın ve çocuklarla tüm ekibin kortejin yanına çıktığı bayram günlerini, resmi erkanın kendi özel törenlerini düzenlediği önemli günleri, vezirin şantiyeleri ziyaret ederek onurlandırdığı günleri, topluluğun içinden birini son ikametgahına uğurladığı günleri, grev yapılan günleri, buğday ve arpa istihkaklarının geç dağıtılması üzerine işyerlerinin işgal edildiği günleri bir yana bırakalım.

Alelade bir iş gününü inceleyelim. Hükümdar ya da veziri Krallar Nekropolü'ne gelmiş, mezar için en uygun yeri saptamaya çalışmaktadır. Mezarın planları, ekip şeflerinden ve diğer ileri gelenlerden oluşan küçük bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. Oda ve koridorların kazımı bitmiştir. Ortalık, uzmanlar heyeti için boşaltılmıştır. Şafakla birlikte köyden yola çıkılır. Önlerinde sekiz saatlik iş vardır. Kestirmeden gidilerek Krallar Vadisi'ne hakim yarın kenarına varılır. Orada bulunan ve köye dönülmeyecek akşamlar düşünülerek kuru taştan yapılmış kulübelere, öğlen için hazırlanmış kumanyalar bırakılır ve şantiyeye giden dik patikadan aşağı inilir. İnşa edilmekte olan mezarın duvar süsleme malzemelerini bekleyen nöbetçiler onları belli belirsiz bir şekilde selamlarlar. Vakit yoklama vaktidir. Eğer katip o anda başka bir yerdeyse yoklama daha sonraya bırakılır. O sabah pek kimse yoktur. Amenakht ile Pased, uzak bir vadiye, kayanın pürüzlerini kapatacak malzemeyi hazırlamak üzere alçıtaşı getirmeye gitmişlerdir. Neferenpet su içmeye gitmiştir. Senedcem ile Ramoze, komşu köylerden birine, hasta amcalarını ziyarete gitmişler-

dir. Paramesis çocuğunun doğumuyla ilgilenmekte, Amenotep ise Pakharu'nun gözündeki iltihabı tedavi etmektedir. Nahi ile Kenerkepeçef'i akrep sokmuştur. İnerkau ile Kenna, Teb tepelerinin tanrıçası Meresger'in yaklaşan bayramı için bira hazırlamaktadırlar. Altmış kişinin on ikisi yoktur ki bu da az değildir.

Tünel ilerledikçe karanlıklaşmakta olduğundan giderek daha çok lamba fitili tüketilmektedir. Kullanılmış fitillerle molozları dışarı atmak için çuvallar hazırlanır. Herkes alet edevatını hazırlar ve heyecanla kontrol eder, çünkü gün bitiminde hepsini katibe iade edeceklerdir. Katip de bunları, üzerinde denetleme için tüm bilgilerin bulunduğu bir mastar taşıyla tartacaktır. Artık işe başlama vakti gelmiştir. Bir duvarın yontulması bitirilmek üzeredir. Yakında boyama işlemine geçilebilecektir. Ressamlar, birkaç gün öncesinden dağlara gidip toplamış oldukları renklendiricilerle boya hazırlamaktadırlar. Karşıda bir heykeltraş, elindeki küçük bakır bir kalemle, bir ressamın kırmızı boyayla çizip bir katibin de siyah boyayla düzeltmiş olduğu şekilleri büyük bir beceriyle kazımaktadır. Koridorun derinliklerinden kayaları oyan büyük tunç kazmaların sesleri gelmektedir. Molozlar, çıraklar tarafından çuvallara doldurulmakta ve dışarı atılmaktadırlar. Kapıya yakın bir yerde bir ressam, bir cenaze merasim sahnesi üzerinde çalışmaktadır. Sahne daha sonra büyütülerek, hazırlanmakta olan bir duvar üzerine resmedilecektir. Kamış kalemi, özenle seçilmiş düzgün kaya parçaları üzerinde ustalıkla gezinmekte, yanında bulunan oğlu ile yeğeni ise, aynı sahneyi acemice kopya ederek biraz deneyim kazanmaya çalışmaktadırlar. Az ilerde, kendisi için özel olarak ve özenle kazılmış bir kaya kovuğunda oturan ka-

tip, kaya parçalarının üzerine inşaatın ilerleyişi ile ilgili notlar düşmektedir. Bu notlar daha sonra mezarlık günlüğüne geçirilecektir. Çalışmasına gün içinde sadece bir kere, o da lamba yağ ve fitil teslimatına nezaret etmek için ara verecek, gelen malzemeyi de derhal demirbaşa kaydedecektir.

Öğle üzeri çalışmalar son bulur. Kazdıkları tünellerden hiç çıkmamış olan işçiler, çölün ortasında cehenneme dönmüş olan bu vadide, her taraftan yansıyan güneş ışınlarının şiddetinden gözlerini kırpıştırarak küçük gruplar halinde dağılırlar. Kimi yukarıdaki dinlenme alanına çıkar, kimi de kendine orada burada hazırlayıp girişine kendi adını kazımış olduğu kovuklara çekilir. Yemek ve istirahatten sonra çoğu yeniden işbaşı yaparak, o gün için planlanmış olan işleri bitirmeye çalışacaktır. Ekiplerden sıra ile seçilen iki sorumlu ise köye dönecek ve iki katiple birlikte düzenli olarak taze gıda getirmekle görevli balıkçıları ve bahçıvanları denetleyeceklerdir. Bazen bu sorumlular bütün gün köyde kalırlardı. Böyle günlerde teslim alınan erzağın, katipler tarafından ayrıntılı bir şekilde örgütlenip kaydedildiği şekilde dağıtımı yapılırdı. Bu işleme bunca önem verilmesinin nedeni, böylesine kapalı bir evrende kolaylıkla patlak verebilecek anlaşmazlıkları önlemekti. Yine de bir sorun çıktığında erkeklerden ve bazen de kadınlardan oluşan bir mahkeme kurulurdu. Eğer karar tarafları memnun etmez ise veya karara uyulmaz ise bu kez, köyün koruyucu ilahı, tanrılaşmış I. Amenofis'in kahinine başvurulurdu. Ramsesler döneminin sonlarında meydana gelen ve mezar işçilerinin pek çok kez suçlandıkları ünlü mezar soygunları gibi köy sınırlarını aşan boyuttaki davalar, daha yetkili olan bölge mahkemelerinde görülürdü.

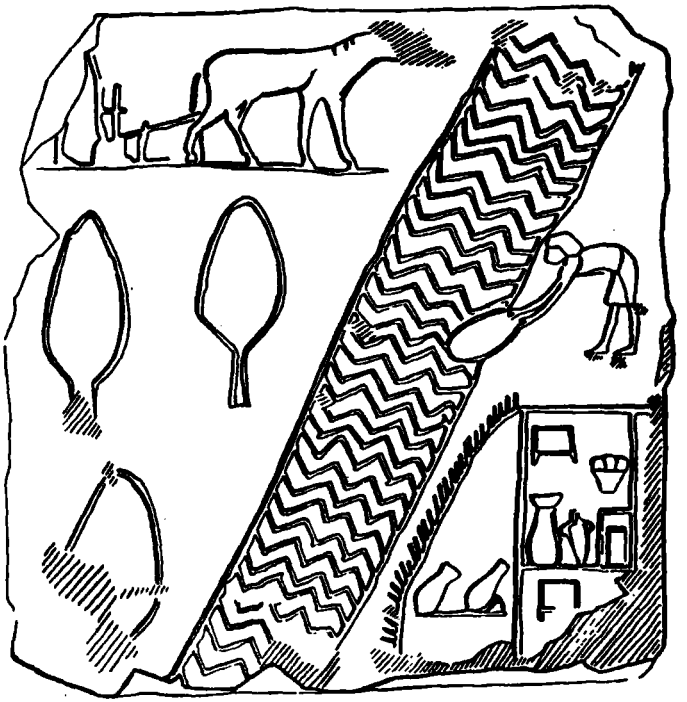
Kral mezarındaki yeraltı tünellerinin kazımı iki yıldan daha fazla sürmezdi. Bundan sonra inşaatta sadece çizimciler, ressamlar ve heykeltraşlar kalırdı. Süslemelerin tamamlanması iki yıl daha sürebilirdi. Bazı hükümdarlar tahtta kısa süre kaldığından ve inşaatlar birbirlerini pek hızlı izlediğinden bazı mezarlar tamamlanamamıştır. Bazen de -genellikle 40-60 kişiden oluşan- ekipler takviye edilir, hatta mevcutları iki katına çıkarılırdı. İşçiler, işe gelmeyen arkadaşlarının bulunmasına, katiplerin ve işçilerin yaptıkları yan işlere -heykel, boyalı lahit, *Ölü Kitapları* v.b.- karşın çok ağır koşullarda çalışmazlardı. Gerçi bazen bölgedeki başka işlere katkıda bulunmak üzere götürülürlerdi, fakat bu ek işler onlara ek ödüller sağlardı.

IV. Köylüler

Firavunlar Mısırı'nın köylü dünyası ilginç bir çelişki sergilerdi. Köylüler bir yandan tüm cenazelerde saygıyla anılmışken, bir yandan da asal olarak tarıma bağlı bu toplumun dışında bırakılmışlardı. Mezar süslemelerinde hep tarım ve hayvancılık sahneleri görülür. Bunlarda, çift öküz tarafından çekilen saban başında köylüler, tohumları, toprağa iyice gömülebilmeleri için önceden eşeklere çiğnetilen tarlalara serpen köylüler, soğan ve keten toplayan köylüler görülür. Bostanlarda çeşitli sebzelerle birlikte çiçek de yetiştirilir, bahçıvanlar bunları özenle sularlardı. Her bostanın düzenli sulama kanalları bulunurdu. Meyveliklerde palmiyeler ve çeşitli meyve ağaçları bulunurdu. Çardaklar asma ile doluydu. Kuzeydeki bataklık arazi, daha çok büyükbaş hayvan yetiştirmeye uygundu. Sığırtmaçlar bunları balık dolu sulardan geçirerek otla-

maya götürürlerdi. Nehir kıyısında zanaatkarlar, sırt hamalları tarafından getirilen sazlardan sepet örerlerdi. Daha rutubetli bölgelerde ağ kurularak kuş avlanır, avlanan kuşlar özel çiftliklerde yetiştirilirlerdi. Güneyde, vadinin çorak kısımlarında çobanlar koyun ve keçi sürülerini güderlerdi.

Yazın hasat zamanı gelince yaşamın değişik yanlarına tanık olunurdu. Tahıllar, tohumlar, sebze ve meyveler ya önce bir yere istif edilir ya da doğrudan sepetlere doldurulurdu. Dövülen tahıllar taşıyabileceklerince yüklenmiş eşeklerin sırtında ambarlara götürülürdü. Gelen ürünler çiftlik avlusunun revağında ya da silonun çatısında bekleyen katiplerce teslim alınır ve ambarlara gönderilmeden önce teneke ölçeğiyle tartılırdı. Tapınak duvarlarına resmedilen ahırlar daha ziyade Birinci Ara Dönem ile Orta İmparatorluk'taki örneklere uygundur. Ressamlar, sürülere ait değerlendirme sahnelerini de sık sık işlerlerdi. Hesap günü, eksikleri olan köylülerin dövülerek cezalandırılmaları da bu ressamların ölümsüzleştirmeyi sevdikleri olaylardandı. Hesap günleri, tahsildarların günü geldiğinde toplayacakları yıllık verginin ürün miktarına göre hesaplanıp satpandığı günlerdi. Kümeslerin bulunduğu kısımda genç işçiler avuç avuç tahıl tanesi saçarlardı. Küçük kuşlar kümeslerde ve kafeslerde, uzun bacaklılar ise çitle çevrilmiş özel bir bölümde beslenirlerdi. Arıcılar ve kovanlar oldukça uzak bir yerde bulunurlardı. Çiftlikte elde edilen ürünler, hemen orada, yan birimlerde, ambarların ve ahırların yakınında, ekmek, bira, şarap, taze ve kuru gıda, konserve yapımıyla uğraşan ve fırıncılar, bağcılar, kasaplar ile aşçılardan oluşan küçük bir işçi ordusunca işlenir, keten ise işlenmek üzere çevredeki işliklere gönderilirdi.

Amarna döneminden kırsal kesim konulu bir sahne.

Çeşitli metinlerde bulunan kısa değinmelerden ve arkeolojik istasyonlarda bulunan ürün kalıntılarından çeşitli tarımsal etkinlikler ve birçok küçük zanaat hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Mezar duvarlarındaki betimlemeler ise belirli konulara daha fazla önem vermiş gibidirler. Bu konuların başlıcaları hiç kuşku yok ki sanatçının hayvan resimleri konusundaki beğenisine ve düşgücünün sınırsız olanaklarını kullanabilme eğilimine uygun olanlardı. Sanatçılar köylülerle pek ilgilenmemişlerdi. Resimlerde köylülere, sonsuzluğa aktarılacak olguyu açıklayıcı geleneksel hareketleri tekrarlat-

makla yetinmişlerdir. Amarna döneminde Güneş Tanrısı'nın tapınak duvarları gibi yüzeylerde sık sık Aton (veya Atum - ç.n.) başta olmak üzere krallığın büyük arazilerinden sözedilmiştir. Buralarda geleneksel betimlemelerden ayrılmadan bazı ayrıntılar da belirtilmiştir. Büyük tabloların içinde küçük sahneler, arazinin her bir kısmında bulunan belirleyici unsurları ele almış; her kulübe ve her çiti yerli yerine yerleştirmiştir.

Köylüler hakkında yazın kaynaklarından elde edilen bilgiler de oldukça şematiktir. Aşağıdaki metin onları neredeyse evrensel bir doğa ortamında anmaktadır:

"Bir zamanlar aynı ana ve aynı babadan olma iki kardeş varmış. Büyüğünün adı Bata, küçüğünün adı İnpu imiş. İnpu'nun bir evi varmış. İnpu evliymiş. Bata onun yanında onun oğlu gibi yaşarmış. Küçük kardeş, ağabeyi için elbise diker, hayvanları çayıra götürürmüş. O eker, o biçer, tüm tarla işlerini ağabeyi için o görürmüş. Çok güçlüymüş. Tüm ülkede küçük kardeş gibisi yokmuş. Onda tanrısal bir güç varmış.

"Çok günler geçmiş. Küçük kardeş her zamanki gibi alışık olduğu gibi hayvanları [götürüp] akşam da tarlaların tüm ürünleriyle beraber eve [dönermiş]. Süt, odun [turfanda] ürünleri karısı ile birlikte oturan [ağabeyinin] önüne bırakıp sonra içermiş, yermiş ve o, ahırda hayvanlarıyla birlikte [geceyi yalnız geçirmek üzere çıkarmış]. Ertesi gün dünya [yeniden] aydınlanınca [yiyecekleri] pişirir ve ağabeyine verirmiş. O da tarlaya [gitmesi için] ekmekler verirmiş. Sonra inekleri otlatmak için çayıra götürürmüş. [...] Tarla sürme mevsiminde ağabey dedi: "(Öküz koşulu) bir arabayı hazır tut. Toprak şimdi (sudan) dışarıdadır ve sürülmeye uygundur.

Sonra tohumlarla beraber tarlaya gel çünkü yarın sabah ciddi olarak işe koyulacağız" v.b. (G. Lefebvre'den alınmıştır, A.g.e., s. 142-143).

Yeni İmparatorluk'tan kalma bir başka metin, Arap edebiyatını anımsatan doğulu bir biçemle, iş için vadiye gelen zavallı bir vaha adamının beraberinde getirdiği malların birer birer nasıl çalındığını, eşiğini uzun süre boş yere aşındırdığı hakimin sonunda zalimin mallarını nasıl kendisine devrettirdiğini anlatmaktadır:

"Ve [yüce görevli] Meru'nun oğlu Rensi iki adam gönderdi. O getirildi ve [mallarının ve adamlarının] altı kişi hariç (?) sayımı yapıldı. Yukarı Mısır'daki arpası, buğdayı [ona ait] eşekleri [büyükbaş hayvanları] domuzları ve küçükbaş hayvanları ve tüm malları [ile birlikte] bu Cehutinakh [köle olarak] vaha adamına [*verildi*]. *[...]*" (G. Lefebvre'den alınmıştır, s. 69).

Garip olan, o dönem yazarlarının, köylü toplumların geleneksel şikayetlerini çiftçilerin ağzından değil de, eski meslektaşlarından birinin dünyaya dönmek istemesini dehşetle karşılayan bir katibin ağzından dile getirmiş olmalarıdır.

"Ürünlerinin yarısını yılan götürmüş, diğer yarısını da suaygırı yemiş olan köylülerin vergi bildirimi sırasındaki durumlarını hatırlamıyor musun? Tarlalar çekirge (işgali altında) ve fare kaynıyor. (Orada) küçükbaş hayvanlar otluyorlar ve kırlangıçlar üreticileri açlığa mahkum ediyorlar. Dövülmek üzere tarlada kalan tahıllar ise yokoluyor ve hırsızları çekiyor (?). Hiçbir değeri yok. İki öküz (tahıl) dövüp saban çekmekten öldü. Katip kıyıya tam bu anda çıktı. Ürün bildirimlerini kaydetmek istiyordu. (Yanında) eli sopalı kapıcılar ve palmiye damarı taşıyan Nübyeli'ler vardı. Onlar: "Buğdayı

ver!" Fakat yok. Onlar (onu) öldüresiye dövdüler. O sonra bağlandı ve kuyu (içine) atıldı. Başı aşağıda daldırıldı. Karısı gözlerinin önünde bağlandı ve çocukları bağlandı. Komşuları onları terkettiler, kaçtılar ve buğday gitti [...]".

Köylülerin kaderi ile ilgili olarak çizilen bu karamsar tabloda katibin kendisini böylesine acımasız bir görevli olarak göstermesi ilgi çekicidir. Halbuki görünüşe göre mahkumun zavallılığından kuşku duyulmamaktadır. Bu konuda iyice inandırıcı olmak için tüm olanaklar kullanılmıştır. Yanıt, şeytanca bir sonuç bölümüyle verilmiştir: Bu bölümde, kendisi vergi vermediği için katibin böyle tehlikelerden uzak olduğu anımsatılmaktadır.

Genç katiplerin dikkatini çekmek için yazılan her metin aynı etkiyi yaratmamıştır. Örnek yazılardan birinde saray görevlisinin Delta bölgesindeki bir Kral mülkünde meyve ve şarap fıçılarının düzen içinde teslim alışı anlatılmıştır. Bir başkasında hazine arşivcisinin bir arazinin durumu ve talimatların yerine getiriliş şeklinden görevlilerin tatmin oluşundan sözedilmiş, bir diğerinde de bir tahıl dövme alanında, bir ayı geçkin bir süre içinde yapılan çalışmaların günlüğü tutulmuştur.

XI. Hanedan döneminden bir toprak ağasının yazısı ile vekilharcıyla birlikte dönemin açlık ve yokluk dönemi olmasının zorluklarına karşın, herkesin toplum gereksinimlerini karşılamak için elinden geleni en iyi şekilde yapmak için çırpınışını nakletmiştir.

V. Hizmetkarlar

Firavunlar Mısır'nda hizmetçilerin yaptığı işlerden gıda ve dokuma gibi bazıları günümüzde za-

Teb'deki Unasankh mezarından bir sahne: Efendisinin yatağını düzelten hizmetçi.

naatkarlık olarak algılanmaktadır. O dönemde hizmetkarlarla zanaatkarlar arasında herhangi bir hiyerarşik ayrım yoktu. Sonuçta hepsi de aynı efendinin adamlarıydılar. İşçilerin toplum içindeki yerlerini ve bunların yerine göre kendilerinden daha basit bazı hizmetkarlara sahibolma haklarını belirleyen ana unsur, efendilerinin mevkiiydi. Bu yüzden aynı ünvan, saray personeli, özel şahıs hizmetkarı ya da bir köle tarafından taşınmış olmasına göre değişik anlamlara gelebilirdi. Bu ortamda Orta İmparatorluk döneminde yabancıların özellikle de Kenanlı'ların ayrıcalıklı bir konumu vardı. Meslekleri sayarken adlarını şimdiye kadar hiç anmadığımız,

fakat zaman zaman önde gelen siyasi ekonomik ya da dini mevkilerde bulunan kadınlara bu düzeyde de sık sık rastlanırsa da bu, çok özel görevlerle ilgilidir.

Eski İmparatorluk döneminin başından itibaren en önemli bilgi kaynağımız mezar resimleri ve kabartmalar olmuştur. Bunlara Orta İmparatorluk döneminde çok sayıda mezar steli (mezartaşı) eklenmiştir. Bulgularda saraydaki ya da taşradaki binalarda ve avlularda görülen ve tarım kesimindeki çalışmalarla yakından ilgili olan zanaatlar anlatılmaktadır. Siloların yakınında değirmenciler, fırıncılar ve biracılar bulunurdu. Kasaplar hayvanları ahırların birkaç metre ilerisinde keser, yüzer ve parçalardı. Etler bir yandan ipe asılıp kurutulur, bir yandan da ızgaralarda ya da kazanlarda pişirilirdi. Hizmetkarlar, efendilerine yiyecek ve içki taşırlar veya ev işleriyle uğraşırlardı. Örneğin yatak odasını toplarlar, ev yatağı düzeltirlerdi. Yemek hazırlama ve sunma, çamaşır yıkama gibi işler için V. Hanedan'ın mezar tapınaklarında sivil (dindışı) personel kullanılırdı. Ölü kralın temizliği ve ölü krala yiyecek sunma gibi görevler ise sadece rahipler tarafından yapılabilirlerdi.

Orta İmparatorluk'ta efendilerin, kendileri için inşa edilen anıtlarda hizmetkarlarından, isim, görev ve rütbe belirterek anmaları gibi, hizmetliler de efendilerinin onuruna mezar steli dikmeye başlamışlardı. Bu dönemde işleri bölüşen iki ana hizmetkâr grubu oluşmuştu: Birinci grup "Ayakta Hizmetçiler"den oluşmuştu. Bunlar malzemeden ve efendisinin özel hizmetlerinden sorumluydular. İkinci grubu oluşturan "Oturanlar" ise, yiyecek, içecek ve giyeceklerle ilgilenirlerdi. Hiçbir gruba uymayan hizmetlilere de sık sık rastlanırdı. "Ayaktakiler", genellikle aşırı şişman, soluk benizli, başları traşlı

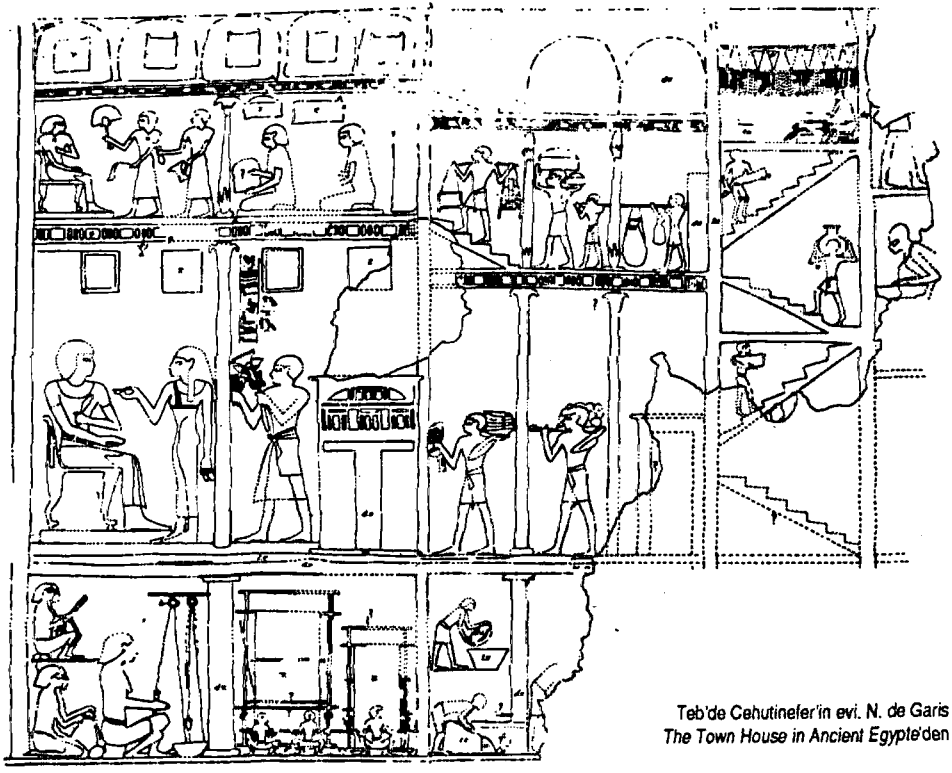
gösterilmişlerdir. Özel dairelerde ya da eve ait madenler ve silah, kap-kacak, alet-edevat gibi madeni eşyanın, kumaşlar ve sandallar dahil çeşitli giyeceklerin, merhem ve yağların v.b. değerli eşyanın korunduğu hazine dairesinde çalışırlardı. Yün örme, kumaş dokuma, kunduracılık ve çamaşırcılık da bu bölümde görülen işler arasındaydı. Krala ait mülklerde, tapınaklarda, zengin evlerinde bu türden bir "Ayakta Hizmetkarlar" grubu bulunurdu. Raportörlük, kahyalık, katiplik gibi görevlere, şarkıcılık, çalgıcılık, falcılık, hattatlık, sofracıbaşılık (metrdotellik), uşaklık, kapıcılık ve çamaşırcılık gibilerle oldukça yakın tutulurdu. Kadınlar, hanımlarının temizlikleri ve elbiseleriyle ilgilenirlerdi. İçlerinden bazıları hanımlarının güzelliğinden sorumlu olarak ayna ve sandık taşırlardı. Bazı kadınlar ise sütannelik, dadılık ve şarkıcılık yaparlardı.

Hem erzak saklanan hem de yemek pişirilen yer olan *snw*, hem ambar hem de mutfaktı. İçinde mutfak olarak kullanılan bölümden başka ekmek fırını, birahane, süthane, şarap mahzenleri, su, balık, meyve depoları v.b. de vardı. Tam bu birimlerin ve çamaşırhanenin hesapları da burada tutulurdu. Hizmetçiler, efendinin sofrasına çıkacak yiyecekleri burada hazırlar, servisi de buradan yaparlardı. İç mekânlarla ilgili sahnelerde içkilerin hazırlanması ile ilgili olanlar oldukça önemli bir yer tutmaktadır. İçkilerle ilgilenen kadınlar genellikle saçlarını örer ve bir başörtüsünün altına toplarlardı. Bu bir temizlik önlemiydi. Kadınlar ayrıca mutfakta ve fırında çalışırken, değirmende un yaparken ve elde ettikleri unu eledikten sonra hamur haline getirip konik kalıplara doldururlarken de gösterilmişlerdir. Bu işleri erkek hizmetkarlar da görürdü. Bazıları değişik fırınlarda yassı ve yuvarlak ekmekler pişi-

rir ya da dev havanlara doldurdukları tahılları tahta havanelleriyle öğütürlerdi.

II. Amenofis döneminde Cehutinefer'in ev kesiti, yukarıda saydığımız işlerden bir kısmını özetlemektedir. Bodrum katta dokuma ustaları vardır. İlk odada iplik eğrilmekte, ikinci odada büyük dokuma tezgahlarının başında oturulmakta, üçüncü odada ise çamaşır yıkanmaktadır. Zemin katta hizmetkarların efendiye kap-kacak, yiyecek ve içeçek getirişleri görülmektedir. Merdivenlerde üst katlara sandıklar, fıçılar ve et çıkaran hizmetkarlar vardır. Birinci katta efendi, bir yandan uşakların sunduğu yiyecek ve içeceği alırken, bir yandan da önünde diz çökmüş iki katibe emirlerini yazdırır gibidir. Taraçada bir muhasip gelen malların teslimatıyla ilgilenmektedir. Evin sağ kısmı tamamiyle yokolmuş durumdadır. Orada başka uğraşılar, özellikle de kadınlara ayrılmış kısımlar gösterilmiş olsa gerekti.

Krallığın büyük arazileri, buralardan sorumlu yüksek dereceli memurların mezarlarından anlaşıldığına göre, ambarlarda her tür konserve hazırlayan, işliklerden gelen çamaşırları dizen ya da günlük gereksinimlerin karşılanmasına yarayan malzemeyi sağlayan kalabalık bir işçi kitlesiyle dolup taşardı.

Teb'de Cehutinefer'in evi. N. de Garis Davies, *The Town House in Ancient Egypte*'den alınmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YAŞAM DÜZEYİ VE ZENGİNLİK BELİRTİLERİ

Bir Mısırlı'nın elinde zengin olmak için pek çok olanak vardı. Mesleği ne olursa olsun salt maaş bile her türlü gereksinimin karşılanmasına fazlasıyla yeterdi. Belirli durumlarda, hizmetlere karşılık ve maaşa ek olarak efendiden ödül ya da özel bağışlar da alınabilirdi. Arazi ve sürüleri herkes kendi hesabına işletir, fakat kazancıyla personeline bakar ve aldığı ürünle orantılı yıllık bir vergi verirdi. Anne ve babası zenginse, onların ölümüyle birlikte eline servetle ve o sırada hayatta olan kardeş sayısıyla orantılı bir miras geçerdi. Tüm bu gelir kaynaklarından başka bir Mısırlı'nın görevi dışında kendi hesabına gerçekleştirdiği işler de hatırı sayılır bir kazanç sağlayabilirdi.

Satış, pay, devir gibi hukuksal işlemlerden günümüze gelebilenler, tüme oranla olağanüstü küçük bir bölümdür, ancak yine de birkaç ailenin olanaklarını ve mülklerinin altın, gümüş, bronz gibi madenler cinsinden karşılıklarını birinci elden öğrenmemize olanak vermektedir.

Zengin Mısırlı'lar keyifleri için, rahatları için ve çevrelerini etkilemek için hatırı sayılır harcamalarda bulunmaktan kaçınmazlardı. Para kullanılmadığı için istenilen mal veya hizmetin bedeli, değeri kadar ürün ile ödenirdi. En büyük masraf kapısı hiç kuşku yok ki ebedi ikametgah idi. Mezar mobilyasının yapımı, *post mortem* tapınmanın canlı tutu-

labilmesi için gerekli masrafları karşılayacak mezar arazilerinin vakfedilmesi, bir tapınak inşası ve Abidos gibi kutsal bir alana yerleştirilip ölüler tanrısı Osiris'in korumasına terkedilen mezartaşı ve heykel gibi daha basit eserlerin yaratılması önemli harcamaları gerektirirdi. Bu masraflardan hiç kimse kaçınmazdı, çünkü mezar ve ona bağlı tapınma alanları en önemli zenginlik belirtileriydi. Kişinin hayattayken sahibolduğu servet hakkında geleceğe mesaj niteliği de taşıdıklarından, yaşam süresindeki zenginliğin bir aynası olarak algılanırlardı.

I. Mezar, Mezar Mobilyası ve Saygı Anıtları

Kral mezarları tüm özel mezarlara bir örnek oluştururdu, fakat onun dışında da, döneme, bölgeye ve toplumsal ortamlara göre değişik özellikler taşıyan pek çok mezar çeşidi vardı. Dünyadışı yaşamda kullanmak için dünyadaki yaşam ortamının belirgin özelliklerini yaşatma geleneğinin önörnekleri (prototip) Eski İmparatorluk'un ilk dönemlerinden önce ortaya çıkmıştı. Zaten genel olarak Memfis büyüklerinin çiğ tuğladan yapılmış ilk mezarları (mastaba) ile "Saray Cephesi Biçeminde" olarak nitelenen redanlı duvar çevirmeleri ve onlara çağdaş prens malikaneleri arasında yakın benzerlikler olduğu kabul edilir. Fakat III. Hanedan'dan itibaren mezar yapıları gerek yaklaşım, gerekse de kullanılan malzeme açısından konutlardan ayrılmaya başlamışlardı. Bu dönemde üstyapı genellikle taştan, mimari unsurlar ise Tur kirecinden, Assuan granitinden ve Hatnub kaymaktaşından yapılmıştı. Bu malzeme yapıların görkemlerini daha da arttırırdı. IV. Hanedan'dan itibaren mezarın inşaat hikayesi, hükümdar tarafından armağan edilen bir sahte ka-

pının ya da lahdin teslim alınışı, günlük sunuları getiren akrabalar ve rahiplerin bilgisi için dua odalarının duvarlarına, hatta kapı dikmelerine kazınmaya başlandı:

"Bu mezara gelince, yerini (bana) Yukarı ve Aşağı Mısır'ın Kralı Mikerinos -[sonsuza dek yaşasın]- verdi. [Haşmetmeap] piramidin yanındaki yoldan [geçerek] "Tanrısal Mikerinos" adlı piramidin inşa çalışmalarını denetlemeye gidiyorken [Kraliyet marangozu ve] dülger, Memfis'in iki büyük rahibi ve zanaatkarlar (daha önceden gelerek orada) hazır bulunuyorken ve tapınak inşaatını denetliyorken [...] ve Haşmetmeap toprak bir tepenin bu mezar [inşaatına elverişli duruma gelmesi için] düzeltilmesini emretti."

Metnin bundan sonraki kısmı, çeşitli eksiklikler yüzünden anlaşılırlığını büyük ölçüde kaybetmiştir, fakat yine de kralın iki tanrısal hazinedara talimat verdiği, kendi mezar tapınağının duvar sıvası için Tur'dan kireç alınmasını, aynı zamanda da iki sahte kapı ile Debehem mezarının kapı unsurlarının getirilmesini istediği anlaşılmaktadır. Kraliyet kararnamesi ile hükümdarın özel mimarı tarafından inşa edilen mastaba, 100 arış boyunda, 50 arış eninde -yaklaşık 1.250 m^2- ve 8 arış yüksekliğindeydi -4 m.'den biraz az-.

Libya yaylası, Dasur, Gize, Abusir ve Sakkara piramitlerinin çevresinde Kral'a yakın aile üyelerinin cenazelerinin bulunduğu gerçek mastabakentlerle dolarken, taşrada başka bir mezar tipi gelişmeye başlamıştı. Toprak ağalarının, Nil Vadisi'ne hakim yarların yamaçlarına oyularak gerçekleştirilmiş olan kaya mezarları tamamiyle değişik bir plana sahiptiler. Mastabalar sütunlu bir içavludan, değişik işlevlere sahip çeşitli odalardan oluşan

tapınma birimlerinden ve ölünün heykellerinin bulunduğu kapalı bir serdabdan oluşur, altta da kuyulardan girilen bir ya da birkaç kie bulunurken, kaya mezarları arazinin olanak verdiği ölçüde bir ya da iki avlu, bazen de anıtsal bir merdiven içerirdi. Bazen esas mezar odasının cephesi revaklarla süslenirdi. Tapınma biriminin değişik unsurları da mezarın kendisi gibi kayanın içine oyulurdu. Her iki biçem de kral mezarlıkları ve ülkenin diğer mezarlıklarında bütün dönemlerde hemen hemen aynı anda benimsenmişti. Zaman içinde iki yaklaşımın karışımlarından oluşan değişik biçimler de gelişti. Bunların anılmaya değer bir tanesi, dua odasının üzerine küçük boyutlu bir piramit oturtulması ile oluşturulmuştu. Bu biçem, XI. Hanedan zamanında Teb'de ortaya çıkmış gibidir. Yeni İmparatorluk döneminde ise en mütevazi kesimlere kadar yayılmıştı.

İnşa edilmiş olsun, kayaya oyulmuş olsun Dua Odaları cenaze tören geleneklerini içeren sahnelerle süslenir ya da döneme göre resim destekli ya da resimsiz olarak ölünün anılmaya değer özelliklerini, etkinliklerini, yaşamının önemli kesitlerini, gücünü, katkıda bulunduğu ya da bizzat katıldığı olayları, aile bireylerini, arkadaşlarını, yardımcılarını, üst ve astlarını anlatırdı. Böylece mezar bir bütün olarak boyutlarıyla ve kabartmalarının nitelikleriyle, resimlerinin görkemiyle kendisini varedenin servetini anımsatan bir unsur niteliğini kazanırdı. Erdem, başarı ve lüks gösterisi sadece mimari, malzeme ve süsleme alanları ya da başka bir deyimle mezarın görülebilir ve ziyaret edilebilir kısımlarıyla sınırlı kalmaz, yapının en derin noktalarında da sürer, kendini cenaze mobilyalarında da gösterirdi. Ne yazık ki bunlardan pek azı günümüze oldukları gibi gelebilmiştir. Mezarın üstyapı görke-

mi, altyapısının ihtişamı hakkında da fikir vermekteydi. Bu yüzden soyguncuların iştahı her zaman kabarık olmuş ve kendilerini sadece girişleri saklanmış ya da her nasılsa gözden kaybolmuş olanlar koruyabilmişlerdir. Ölü zenginse mezar eşyası, lahit, kanope, uşebti, *Ölüler Kitabı* gibi doğrudan doğruya cenaze işlevli unsurlardan, mobilya, çamaşır, temizlik gereçleri, alet-edevat, kap-kacak, yiyecek gibi günlük ihtiyaç malzemesinden ve tahta, taş veya değerli madenlerden heykelcikler, altın, gümüş, bronz sofra takımları gibi değerli parçalardan oluşurdu. Tüm eşya, cenazenin peşisıra törenle getirilirdi. Mezar eşyasının niteliği, mumyalamanın kalitesi hakkında da bir ipucu niteliği taşırdı. Mumyalama, kafaiçinin alçılanmasından, içorganların çıkarılmasından, vücudun kokulu maddelerle doldurulmasından, bu işlemlerden sonra vücudun 70 gün doğal sodyum karbonat içinde bekletilmesinden, sadece reçineyle kurutmaya kadar çeşitli şekillerde olabilirdi. Yöntem ne olursa olsun sonunda vücut, kalın veya ince keten şeritlerle sarmalanırdı.

Müstakbel ölünün amacı sadece bedenini rahat ve güvenli bir ortamda saklatmak değildi kuşkusuz... Ölümünden sonraki yaşamını sürdürebilmesi için yemesinin ve içmesinin de sağlanması gerekiyordu. Ağzına ve burnuna yaşamsal etkinlik kazandırabilmek, özellikle de adını sürekli söylenir kılmak için çeşitli yollar öngörülmüştü. Kendisine yemek ısmarlama olanağından ya da yakınlarının sofrasından mahrum kalacağı zamanlarda kendisine hizmet edecek olana ya da olacaklara yeterli gelirin sağlanması gerekiyordu. Dua odalarının girişlerine kazınan teşvik edici yazılar hayattakileri gayrete getirmeyi amaçlıyordu. Daha hayattayken şehirde-

ki ya da kalabalık kafileler halinde hacı olmaya gidilen Abidos'taki tapınaklara kendisini anımsatan anıtlar bırakılması ise, rahiplerden çok doğrudan tanrının ilgisinin arandığını göstermektedir. Bu anıtlar arasında tekil kişileri canlandıran heykeller ve çeşitli akraba, yakın ve iş arkadaşlarından oluşan kalabalık grupları içeren steller sayılabilir.

II. Halk

Memurlar mezar duvarlarında hep efendilerinin hizmetinde, tarlada, işliklerde görev yaparken resmedilmiş olduklarından, yaşamsal konumlarını saptamak oldukça güçtür. Üstelik resimlerdeki memurların büyük bir çoğunluğu kralın memurlarıydılar. Benzer görevleri sıradan kişilerin emrinde yapan memurların koşullarını henüz bilmiyoruz. Acaba bunlar belli bir görevi yerine getirmek için mi tutulurlardı, yoksa kraliyet veya dinsel bir vakıf arazisindeki gibi sürekli mi çalışırlardı? Acaba efendilerinin ölümünden sonra onun karısı veya büyük oğlunun emrine kendiliklerinden girerler miydi? Bu konuda bizi aydınlatabilecek hiçbir yasa metni bulunamamıştır, fakat bazı özel durumlardan yola çıkarak herhangi katı bir kuralın bulunmadığını ve bu hizmetlerin krallık içindeki dağılımlarının kendilerinden yararlanan makam ve zenginler arasındaki anlaşmalarla saptanmakta olduğunu öne sürebiliriz. Her ne ise, bu insanların efendilerinin malı olarak kabul edilmiş olmadıkları kesindir.

Yargı kararıyla özgürlüklerinden yoksun bırakılan ya da askeri seferler sonucu tutsak edilerek getirilen yabancıların durumu ise bütünüyle farklı idi. Elimizde XIII. Hanedan döneminde tutsak edilmiş 95 kişi hakkında, Senebtisi'li soylu bir kadının

haklarını belirleyen bir dosya vardır. Teb'deki büyük hapishânenin bir önceki sülaleye kadar uzanan tutuklama tezkere kayıtlarında her mahkumun kimliği, bazen de mesleği ve tutuklama nedeni yazılıdır. Bir tutanak, Haankef arazilerinin sorumlusunun erkek ve kadınlardan oluşan bir grubu istediği gibi kullanabilme hakkına sahibolduğunu ve köleleri karısına devrettiğini bildirmektedir. Aynı dönemde II. Sesotris'in Fayum'daki piramit kent arşivleri çeşitli devir işlemlerinden sözetmektedirler. Bunlar arasında ardarda iki veraset düzenini içeren bir tür noter senedi de vardır:

Güney vilayeti işler amirinin iktisatçı ve hazinedarı Şepeset oğlu Ankren olarak da tanınan İhiseneb tarafından düzenlenen iyelik senedi: Kentteki ve köydeki tüm varlıkların, Soped kabilesi rahibi, doğunun efendisi Şepeset oğlu Uan olarak da bilinen İhiseneb'e ait olacaklardır. Tüm insanlarım kardeşime ait olacaklardır. Bunları güneyin sözcüsüne 44 yılının ikinci yüz ayı 13. günde kaydettirdim.

2 yılının 2. ilkbahar ayı, 18. gün Soped kabilesinde rahip, doğu efendisi Uan tarafından yazılan iyelik senedi: Doğu bölgesi kadını, Satsoped kızı, Teti olarak tanınan eşim Şefet'e, kardeşim işler amiri, iktisatçı ve hazinedar Ankren tarafından bana bırakılan tüm varlıkları devretmek üzere bir iyelik senedi düzenliyorum. [...] Henüz yerlerinde duran yemek takımlarını, bana vermiş olduğu çocuklardan istediğine dağıtabilir. Kardeşimin bana bırakmış olduğu 4 Asyalı'yı ona devrediyorum...; Onları çocuklarından istediğine verebilir. Mezarımda beni karımla yalnız bıraksınlar. Orada ondan başka kimse olmasın. Kardeşimin bana bırakmış olduğu binalarda karım oturacak ve onu oralardan hiç kimse çıkaramayacak [...].

Köleler, *Vahalı'nın Hikayesi*'nde olduğu gibi mallardan sonra sayılmışlardır. Varislerin anılan varlıklar üzerindeki haklarını onaylamak üzere düzenlenen iyelik senedinin, bir önceki senedin bir kopyasını da içeriyor olması ilginçtir.

II. Ramses dönemine ait bir tutanak da Suriye'li genç bir kadının satışı ile, bir kölenin bir mezarla takas edilişini saptamaktadır:

"Ve 15 yılında, Sa[mut] vilayeti yöneticisiyle evlendikten yedi yıl sonra satıcı Raya gelip beni buldu, yanında Suriye'li köle Gemeniherimentet vardı. "(Onu) Batıda buldum", daha çocuktu ve bana "Bu kızı satın al ve bana değerini ver"; bana böyle hitabetti. Genç kızı aldım ve istenen [miktarı] verdim. Şimdi inip, ödediğimi hakimlere sunacağım".

Bundan sonra ödenenlerin dökümü vardır: Müşteriye ait yedi kat elbise ya da kumaş parçası, beş tunç kap, dokuz kilo hurda bakır, bir testi bal ve altı ayrı kişiden alınan on mintan. Böylece genç köle, kendisini satın alan kadına 375 gram gümüşten daha ucuza malolmuş oluyor. Diğer köleye karşılık olarak verilen mezarın değeri yazılmış olmamakla birlikte daha sonra, XI. Ramses döneminde bir köle, kendisinin yaklaşık 182 gram gümüş karşılığı satın alındığını belirtmişti. Aynı yıl başka bir kadın, yine 375 gram gümüş karşılığı verilmişti.

Aşağı döneme ait olan bu tanıklıkların günümüze kadar gelebilmiş olmaları olağanüstüdür. Yeni İmparatorluk döneminde az ya da çok sayıda kölenin veraset yoluyla sahip değiştirmiş olması, toplumun en mütevazi kesimlerinde, bahçıvanlarda, basit rahiplerde, mezar işçilerinde, yabancılarda bile köle bulundurulmasını olağan hale getirmişti.

III. Gayrımenkuller

Eski İmparatorluk'tan günümüze pek çok ev satış sözleşmesi kalmıştır.

Bunlardan biri mülkün yakınlarında bir stele kazınmıştır. Fakat yapının ev mi mezar mı olduğu konusunda çevirmenler arasında görüş ayrılığı vardır. Boyutlar yazılmamıştır. 10 şatilik bedel iki kumaş ve bir yatak olarak ödenmiştir. Yukarı Mısır'da bir köy olan Gebelein kökenli ve IV. Hanedan devrinden kalan iki sözleşme ise papirüs'e yazılmıştır: Binalardan birinin uzunluğu 16 arış, genişliği ise 15 arıştı -yaklaşık 56 m^2- ve metal karşılığı bilinmeyen 15,5 arış kumaşa satılmıştı. Diğer yapı, 16 x 11 arıştı -yaklaşık 40 m^2 ve Yukarı Mısır'ın bu bölümünde Konut'a ait olup da dökümü yapılacak tüm memuriyetlerin dökümü iki kere yapıldı- ve 24 arış kumaş ile ödenmişti.

Bu mülklerin mutlak değerlerini saptayabilecek karşılaştırma olanaklarına sahip değiliz.

Çeşitli dönemlere ait metinler, bina inşaatı ve yerleşim alanları kurulmasına ilişkin bilgilere değinmektedirler. *Metjen Tutanakları,* mezar amaçlı vakıfların mal sahiplerinin haklarını belirleyen ve her birinin alanını, coğrafi konumunu bildiren hukuk metinlerinden elimizde bulunanların en eskileridir... Tarihleri III. Hanedan dönemine kadar iner. Mülklerden biri şöyle anlatılmıştır:

"200 arış eninde ve 200 arış boyunda -yaklaşık 4 Ha- bir arazi. Çevresi duvarlı ve donanımlı, (içine) güzel ağaçlar dikilmiş ve büyük bir havuz yapılmış (ve havuzun etrafında) incir ağaçları ve bağlar var."

II. Sesotris'in piramit kenti İllahun'da bir koruma taşı, birbirlerine eş 4 evin boyutlarını 30 x 20 arış -yaklaşık 150 m^2- olarak vermektedir. Daha

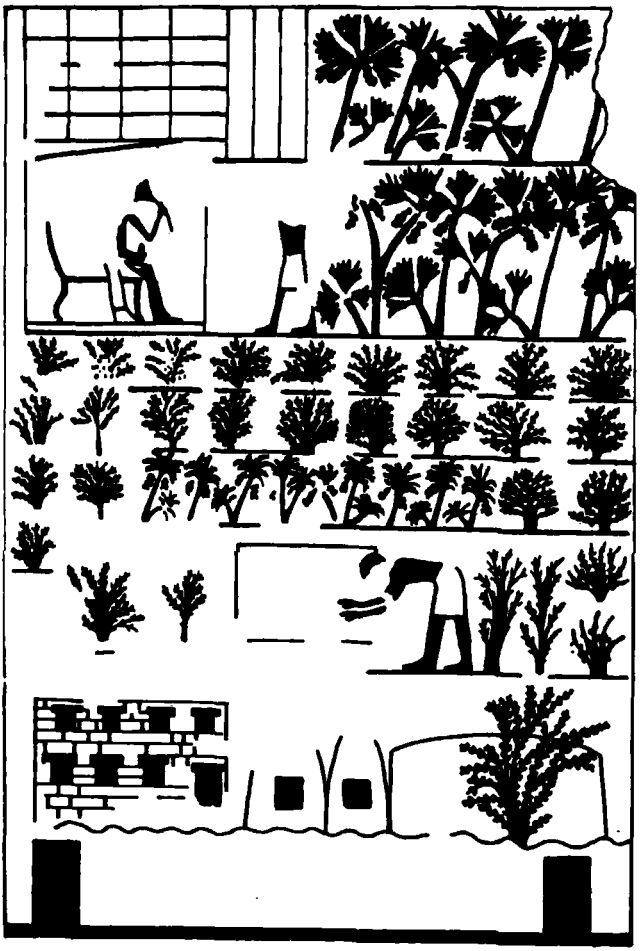
geç bir dönemde, XVIII. Hanedan devrinde, bir toprak ağasının kahyasına yazmış olduğu mektup şöyledir:

"[...] depoların ve evin arka kısmının putrellerini ve hasırlarını yerleştirt. Duvar 6 arış yüksekliğinde olacak. Depoların kapı yüksekliğini 5 arış, evinkini 6 arış yaptırt. Sonra duvarcıya aynen hareket etmesini ve evi bitirmekte acele etmesini söyle. [...] Binanın toplam yüksekliğini ve enini daha sonra bildireceğim. [...] Bir şey daha var: Arazi sahibine arazinin bedelini ödet. Geldiğim zaman bana saldırmaması için gerekeni yap."

Arazinin bedeli ne yazık ki belirtilmemiş.

Bu dönemden sonra mezar duvarlarına, çevrelerine, bahçe ve parklara evler de resmedilir olmuşlardır:

Örneğin I. Amenofis'in ve Tutmes'lerin mimarı İneni'nin ev resmi, mezarındaki dua odasında bir duvarın tamamını kaplamaktadır. Ön planda yılankavi bir toprak duvar vardır. Bunun her devirden benzerlerine Mısır ve Nübye'deki kazılarda sıkça rastlanmıştır. Duvarda iki kapı vardır. Duvar evin alt kısımlarını, iki tahıl deposunu ve bir firavuncirinin arkasındaki alçak, tonozlu, beyaz bir yapıyı iyice görmemizi engellemektedir. Evin kendisi, kireçtaşı bloklarından inşa edilmiş gibidir -ki bu da, ustanın hükümdarları için Teb'de inşa etmiş olduğu binaları ve sarayları gözönüne alırsak imkansız değildir. Ne var ki, o dönemde sarayların bile çiğ tuğladan yapıldığı ve mimaride pek az taş unsur kullanıldığı düşünülünce, böyle bir ihtimali yine de zayıf bir olasılık olarak görmek gerekir. Taş ve tahta görüntüsünü boya ile vermek ise pek revaçtaydı. Bu evde de aynı yöntem uygulanmış, kireçle beyazlatılmış sıva üzerine boya ile taş süsü verilmiş olsa ge-

Teb'de bulunan mezarındaki bir sahneden İneni'nin evi ve bahçesi.

rektir. Evde bir üst kat vardı, fakat hiçbir taraça belirtisine rastlanmamıştır. İkinci planda simetrik olarak yerleştirilmiş ağaçlar arasında bir havuz vardır. Daha geri planlarda geniş bir meyvelik ve palmiye ağaçları görülmektedir.

Her çeşitten ağaç, bir tablo şeklinde ele alınmıştır. Toplam 370'in üzerinde ağaç ve 12 üzüm asması vardır.

Kimileri şematik dahi olsa bulduğumuz ve kimisi cepheden, kimisi de kesit olarak çizilmiş diğer resimler; şehirde ve taşrada inşa edilmiş düzayak veya çok katlı ve taraçalı binaların toprak, tahta veya kireç maketleri, kazılarda ve hafriyatlarda gün ışığına çıkan sayısız ev kalıntısını daha iyi anlamamıza olanak vermiştir.

Bulunan binalardan hangilerinin efendinin hizmetine girdikten sonra tahsis edilmiş lojmanlar, hangilerinin gerçekten özel mülkiyet olduklarını saptamak kolay değildir. Sadece bir kraliyet vakfının ya da dinsel bir vakfın arazisine inşa edilmiş evlerle, hizmetkarlara ayrılmış lojmanlar hiçbir kuşkuya yer bırakmadan tanınmaktadırlar. Fakat görevinde başarılı olmuş bir katibe, yaşadığı şehirde vaadedilen villa için ne denecektir? Amarna kentinin merkez mahallelerini oluşturan villalar nasıl niteleneceklerdir? Lojmanlar da özel konutlar kadar geniş ve lüks binalardı. Üstün bir toplumsal konumu ve zenginliği belirtirlerdi. Elimizdeki satış akitlerinde sözü edilenler ise genellikle bu tür malikaneler ve lüks binalar değil, kulübeler, depolar, çeşitli müştemilatlar, panayır baraka ve pavyonları ile değerleri 1-5 deben bakırı (1-4.5 Kg.) aşmayan arsalardır.

IV. Toprak ve Hayvanlar

Bu bölümde, saraya ya da vakıflara ait olmamakla birlikte, doğrudan doğruya sahipleri tarafından da kullanılamayan geniş arazilerle büyük sürüleri birkaç arurluk (çeyrek hektardan biraz daha

büyük) küçük parsellerden ve herkesin sahibolabildiği ve kişisel olarak ilgilendiği hayvanlardan ayırarak incelemek gerekir. Büyük vakıf mallarından akitlerde ve veraset belgelerinde hiç sözedilmemiştir. Elimize geçen hukuk metinlerinin hepsi küçük işleri içermektedir. Bazen mezarlarda ya da stellerdeki alıntılarda daha büyük çaplı arazi ve sürülerden bahis vardır, fakat ne var ki fiyat konusu hep üstü kapalı geçiştirilmiştir. Harris Papirüsü'ndekiler gibi kapsamlı bağış tutanaklarında bile bedelden ve değerden sözedilmemiştir. Aşağı Dönem öncesinden bilebildiğimiz tek örnek III. Tutmes dönemine ait bir tarla fiyatıdır: Bir arur 15 gram gümüşe karşılık olarak saptanmıştı -ki bu, hayvan ve köle fiyatları gözönüne alındığında oldukça ucuzdur. Hayvan alım satımına ait belgelerden günümüze bol miktarda ulaşmıştır. Ne var ki bunlar da her seferinde çok kısıtlı sayıda hayvanın el değiştirdiği işlemleri anlatmaktadırlar. XVIII. Hanedan döneminde bir boğanın ya da bir ineğin ederi 45-60 gram gümüş arasında oynamış olsa gerekti. Ramses döneminde bir dana 27-36 gram gümüş ediyor, bir boğa ise 128 gram gümüşe alıcı bulabiliyordu. Bunlar, kısıtlı bütçeli kişilerin alım gücünü aşabilen rakamlardı. Bu yüzden bir hayvanın ya da bir sürünün birkaç kişi tarafından ortaklaşa satın alınması olağan bir uygulamaydı. Aynı dönemde bir eşeğin değeri yaşına ve boyuna göre 23-36 gram gümüş, bir domuzunki 4-6 gram gümüş, bir keçininkiyse 1-3 gram gümüştü. Değerlerin dönemler arasındaki, hatta aynı dönemin iki yakın devresi arasındaki oynamalarını karşılaştırma olanağı bulduğumuzda bazen büyük farklılıklar görüyoruz. Değerler tahıl fiyatlarına uygun olarak değişmekteydiler. Tahıl değerleri ürüne, ürün ise Nil'in taşma

derecesine bağlıydı. Sadece Ramses döneminde bile hatırı sayılır fiyat oynamaları olmuştu. Bu yüzden, karşılaştırma yaparken çok dikkatli olmak gerekmektedir. Kaldı ki bir hükümdardan diğerine ekonomik durumdaki değişiklikler çok büyük fiyat farklılıklarına neden olabilmişlerdi. Tahıl ürünlerinin fiyatları III. Ramses'le VII. Ramses arasında üç hatta beş kat artmış, IX. ve XI. Ramses dönemleri arasında ise yarı yarıya azalmıştı. Aynı işlem içinde el değiştiren malların değerlerini karşılaştırmak ise çok kolaydır. Örneğin III. Tutmes döneminde üç arur toprak, bir inek bedeli olan 45,5 gram gümüş karşılığı satılıyordu. Elimizde bulunan iki belgeyi konuyu irdelemek için yeterli kabul edersek, toprağın değeri IV. Amenofis döneminde değişmemiş gibidir. Tüm firavunlar döneminde bir hasat ürünü olan ortalama 10 çuval buğday, III. Tutmes döneminde hep aynı fiyata satılmıştı. Ramses döneminde toprağın değeri ile sağladığı ürün, vergiler, bir sonraki yılın tohum bedeli ve olası bir kira payı düşüldükten sonraki getirisi arasındaki orantıyı saptamak mümkün değildir, çünkü bu çağdaki ürün bedelleri hakkındaki bilginin çokluğuna karşın, ekilebilir alanların değerlerini bildiren bir kaynak yoktur.

V. Madenler ve Lüks Ürünler

Her ne kadar bazı mal ve gıda maddelerinin bedelleri tahıl cinsinden hesaplanıyor idiyse de, el değiştiren malların değerlerini saptamak için kullanılan gerçek ölçüt, işlemin cinsine göre bakır veya gümüş gibi madenlerdi. Bu alanda da dikkatli olmak gerekmektedir, çünkü zaman içinde madenlerin değerleri de değişikliklere uğramış, bu yüzden de ma-

denler arasındaki parite farklılıklar göstermiştir. Yine de muhtemelen, Mısır'ın Asya'da kazandığı zaferlerden sonra ülkeye akan zenginliklerin II. Amenofis döneminde altın fiyatlarında yarattığı hissedilir düşüşle, IX. Ramses devrinde bakır fiyatının - daha düşük orandaki- artışı dışında Orta İmparatorluk'un başından Yeni İmparatorluk'un sonuna kadar belli bir istikrardan sözetmek mümkündür: 100 gram bakır = 1 gram gümüş, 2 gram gümüş de = 1 gram altın...

Günümüze kadar gelebilen pazar verilerini incelediğimizde, müşterilerin sunulan faturaları ödemede çok çeşitli araçlar kullanmış olduklarını görmekteyiz. Satıcının mal bedeli olarak somut taleplerde bulunması çok enderdi. Suriye'li genç köle Gemeriherimentet'in satışı buna bir örnek olarak verilebilir. Alıcı genellikle karmakarışık ödeme biçimleri önermekte, satıcı da akla gelebilecek her türlü mal ile yapılan bu ödemeleri genellikle kabul etmekteydi. Malların o günkü değerlerini saptayabilmemiz biraz da bu sayededir. Kapsamlı alışverişlerde, elimizdeki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla kullanılan takas ürünü, en eski zamanlardan beri madenlerin her çeşidiyle kumaş, bazen de deri, odun ve mobilyaydı.

Madenler ve alaşımlar içinde hiç kuşkusuz en çok kullanılmış olan bakır ve tunç, öncelikle mutfak malzemesi, silah, alet-edevat ve ayna gibi tuvalet malzemesi olarak, fakat aynı zamanda hurda olarak da işlem görürdü. Altın ve gümüş lüks kapkacağa ve mücevhere ayrılmıştı. Kurşun ve kalayın alışverişte kullanılması daha ender görülürdü. Satılan mal ne olursa olsun eğer özel bir sipariş değilse sadece madensel ağırlığına göre değer kazanır, el emeği ve işçilik kalitesi kesinlikle gözönü-

ne alınmazdı. Zaten madeni eşya, elimizdeki birçok belgeden de anlaşıldığına göre eritilip yeniden şekillendirilirdi. Piyasada yarıdeğerli taşlarla ilgilenilmezdi. Onların değerlerini III. Ramses'in ülkenin önemli tanrılarına yapmış olduğu sunulardan öğreniyoruz.

Kumaşlar bazen sadece gelecekteki bir alışverişte kullanılmak üzere, örneğin bir tavla satınalmak için dokunurlardı. Fiyatları hem kalitelerine, hem de boyutlarına bağlıydı. Genelde Ramsesler döneminde 1-45,5 gram gümüş arasında değişirlerdi. Giysi ve dokuma çeşitleri boldu. Şerit sargıdan çarşafa, üçgen peştemaldan omuz atkısına, abadan keten örtüye kadar her şey bulunurdu. Sandal ve tabure oturağı yapmaya yarayan kösele, parşömen, çuval ve tulumların fiyatları cinslere ve boylara göre 18 gram gümüşe kadar çıkabilirdi. Sadece Akasya gibi küçük ağaçlarla, palmiye gibi odunu lifli ağaçların yetiştiği Mısır gibi bir ülkede tahta, ender bulunan bir üründü. İnşaat iskelesi, saray ve tapınaklarda ince marangozluk ve kakmacılık yapmak için gerekli abanoz gibi ağaçların ithal edilmeleri gerekiyordu. Bu yüzden adi tahta levhalarla bu tahtalardan yapılma mobilyaların bile değeri vardı. Mobilyalar, eğer mezarda kullanılmak için özel olarak yapılmamışlarsa, Fransızlar'ın basit köy mobilyalarına çok benzerlerdi. Samanlı sandalyeler ve banklar, üç ayaklı tabureler, sandıklar v.b... Elimizde pek çok tahta levhanın, tahta eşyanın ve tahta mobilyanın fiyatları vardır, fakat anılan tahtaların cinslerini ve sözedilen eşyaların boyutlarını bilmediğimizden, değerler anlamlarını büyük ölçüde yitirmektedirler.

Anmaya çalıştığımız tüm ürünler ve olabildiğince göreceli ve mutlak olarak vermeye çalıştığı-

mız değerler hiç kuşku yok ki, Mısır'da birarada yaşamış olan çeşitli toplumsal katmanların yaşam düzeyi hakkında bilgi sahibi olmamızın sadece ilk adımını oluşturmaktadırlar. Elimizdeki bilgilerle bundan fazlası şimdilik ne yazık ki mümkün değildir.

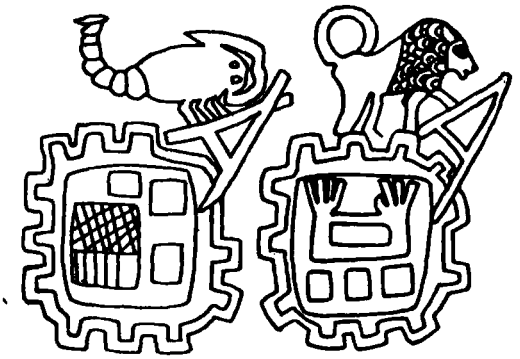
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YAŞAM ÇEVRESİ

Mısırlı, yaşam çevresini anlatan bir resim yaptığında, bir şehirden sözettiğinde bunun mutlaka bir nedeni vardı. Ya iş çevresindeki unsurların simgesel bir toplamını belirtmek, ya işaret noktalarını belirlemek veya bir hikayeyi nakletmek ya da ideolojik bir temayı savunmak istemekteydi. Bu yüzden kendisine körükörüne inanmak, doğal ya da yapay bir ortamda betimlediği sahneleri, sözde tariflerini fazla ciddiye almak saflık olur. Bu simgesel sanat, arkeolojik buluntuların yardımıyla bize yine de o çağ insanının yaşam çevresi ve onun bu çevreyi nasıl algıladığı konusunda bilgi vermektedir.

I. Yerleşim Merkezleri

Mısır, tarihinin en eski dönemlerinden itibaren kale-kentlerle kaplanmıştı. Thinisliler döneminden kalma paletlerde bunlar kareye yakın planlı, yuvarlak köşeli yerleşim merkezleriydiler. Çevrelerinde mazgallı surlar vardı. Nil vadisi kentlerinin en eskilerinden Abidos ve Elephantine'in kalıntıları, ikonografinin acemi çizgilerini doğrulamakta ve doğmakta olan şehircilik anlayışının ilk verilerini sunmaktadırlar. Bu kentler birer sancak merkezi idiler. Abidos gibi olan bazıları önemlerini dinsel nedenlere, Elephantine gibi bazıları da stratejik konumlarına borçluydular. Nüfusları hakkında henüz

Şehirlerin kuruluşu: şehir paletlerinden detay. Mısır Müzesi, Kahire.

yaklaşık bir fikir dahi yürütemediğimiz orta boy kentler arasında bir tanesi özellikle dikkat çekmektedir: Birleşik ülkenin ilk başkenti Memfis.

Memfis'in kuruluş ve gelişme dönemlerinden kalan belgelerde kentle ilgili hiçbir tarif yoktur. "Beyaz Sur" olarak anılmış olması, önemli mahallelerini çevreleyen surlardan ötürü gibidir. Gerçekten de, oldukça arızalı bir arazi üzerine kurulmuş olan kentin, en eski çağlardan beri belirli bir alanla sınırlı kalmamış olması gerekir. Nil taşkınlarından bir duvarla korunmuş olduğunu da biliyoruz. Eski İmparatorluk'un ilk hükümdarlarını barındırmış olmakla ünlü bu kentin ölümsüzleşen adı, aslında batıda, Sakkara Kral Mezarlığı'nın yanında bulunan I. Pepi'nin piramit-kentinden gelmekteydi. Kentin aslında Mennefer olan adı, Yunanca'da Memfis olmuştur. Başkentin -hepsi de kendisinden daha elverişsiz konumlu- başka kentlere taşınmasıyla sık sık gözden düşen Memfis, yine de ülkenin ilk idare merkezi olmasıyla belirli bir önemi her zaman korumuştur. Üstelik deltanın güney köşesindeki eşsiz

konumu sayesinde limanını ve tersanelerini geliştirmiş, geniş antrepolarının sayesinde Yeni İmparatorluk'ta taktik ve ekonomik açıdan ayrıcalıklı bir duruma gelmişti.

Büyük şehirlerin bir önörneği olan Memfis'le sadece Teb rekabet edebilmişti. Teb, XI. Hanedan ve yakın bir kasaba kökenli XVIII. Hanedan zamanlarında ön plana çıkmıştı. Yerleşim alanları hakkında tapınakların kutsal çevreleri ve mezarlıklar kadar bilgi yoktur, fakat kalıntılar yine de kentin büyüklüğü hakkında fikir vermektedirler.

Nil'in sağ yakasında Kral Sarayı, ileri gelenlerin konutları, Amon, Mut, Konsu ve Montu tapınakları olmalıydı. I. Tutmes, hazinesini Montu tapınağının yanına inşa ettirmişti. Bölgedeki yüksek memurların mezarları; çok katlı, taraçalı, palmiye ağaçlı ve korkuluklu zengin evlerinden oluşan mahalleleri anılarını günümüze taşımışlardır. Resimlerde kıyıdaki mütevazi evlere hiç değinilmemiştir. Nehrin kıyısında, kayıkların yanına kurulmuş küçük dükkanlar arasında koşuşturan kalabalıkları görmek ise mümkündür. Benzer sahneler, bütün ülkeye yayılmış Tanrı Arazileri'nin ürünleri geldiğinde Amon Tapınağı iskelesinde de yaşanırdı.

Batı kıyısında ekili alanların ve resmi-özel mezarlarla dolu çorak tepelerin yanıbaşında mezar tapınaklarının kalıntıları vardır. Daha güneyde, III. Amenofis'in devasa sarayının ve onu besleyen limanın kalıntıları yanında, çöl kıyısına kurulmuş bir askeri karakolun yıkıntı vardır. Ramsesler dönemi sonundan kalan bir papirüsten, Nil'e paralel olarak kilometrelerce uzanan Batı Teb yerleşiminde dinsel merkezler ve cenaze levazımatçılarının yanısıra, rahiplerin, demircilerin, doktorların, diğer personelin ve birkaç yerel sorumlunun konutlarının bulundu-

ğunu da öğreniyoruz. Bunlardan bazıları mezar duvarlarında bahçeli olarak resmedilmişlerdir. Yeni imparatorluk dönemi sivil mimarisinin en iyi korunmuş örneklerinden biri, nehirden uzak, çorak bir vadi tabanına mezar işçileri için kurulmuş olan bir köydür. Sur duvarları ve en yeni binaların kalıntıları günümüze kadar gelmiştir. Sur savunma amacına değil, asal olarak yerleşim biriminin sınırlarını belirlemeye yönelikti. Konutlar surlara ve birbirlerine yaslanmışlardı. Dar ve derindiler. Birbirlerini ezer gibiydiler. Aralarında Kuzey-Güney ve Doğu-Batı yönlerinde sokaklar vardı. Köy, uzun zaman kullanılmıştı. Son dönemlerinde oldukça düzensizdi. Ne boş alanı ne de yeşilliği vardı. Halkın tahıl stoklarının depolandığı kilerler, köy meclislerinin toplandığı mekanlar ve tapınaklar duvarların dışındaydı.

Memfis gibi Teb hakkında da ele hiçbir edebi betimleme geçmemiştir. Halbuki deltanın doğusundaki Ramses hükümdar konutlarını övmek isteyen katipler örnek olarak bu iki kenti almışlardı:

"Haşmetmeap, -yaşam, sağlık, güç- kendisine "Zaferlerle Büyük" adlı bir konut inşa ettirdi. O, doğu ülkeleriyle Mısır arasında ve gıda ve yiyecek maddeleriyle dolup taşıyor. Planı Memfis'inkine, sağlamlığı Teb'inkine benziyor. Güneş, onun ufkunda doğup onun ufkunda batıyor. Herkes onun çevresine yerleşebilmek için köyünü terkediyor. Batı mahallesi Amon arazisi, güney mahallesi Seth arazisidir. Doğusunda Astarte var. Vadjit ise kuzeyindedir. Oradaki konut göklerin ufku gibidir vb..."

Yukarıdaki metin istiare bakımından ne kadar zenginse, betimleme bakımından da o kadar fakirdir. Aynı konudaki başka bir örnek daha somuttur. Ne var ki o da sadece kentin tükenmez kaynakla-

Neferhotep'in Deir-El Medine'deki mezarından bir sahne:
Tanrıça Anukis'in kutsal ceylanlarının parkı.

rından sözetmektedir. Yine de bahçe ve göletlere, limana ve çevreye değinmektedir.

Katipler ne demiş olurlarsa olsunlar, tüm bunlar, iki başkentteki yerleşim merkezlerinin yanına bile yaklaşamamışlardı. Memfis ile Teb, birer örnek olmanın yanısıra birer istisnaydılar da... Mısır'da bulunmuş tüm yerleşim merkezlerinin burada sadece adlarını saymaya dahi imkan yoktur. Fakat söz, yukarıda andığımız Pi-Ramses övgüsünden açılmışken, hepsinin de tarım dünyasıyla yakın ilişkiler içinde bulunmuş olduğunu belirtelim. Başkent dahil hiçbir kent, tarlalardan, bahçe ve meyvelik-

lerden bütünüyle kopukyaşayamazdı. Gerçek kentlerle köy azmanlarını birbirlerinden ayırmak bu yüzden oldukça zordur.

II. Kırsal Kesim

Edebi metinler kırsal kesimden hep bir yiyecek deposu olarak sözetmişlerdi. "Gölleri balık dolaydu, bataklıkları kuş doluydu, çayırları yemşeyildi vb..." Mezar duvarlarındaki betimleme de hep aynı işlevleri anmışlardı. Tarlalar, meyve bahçeleri ve bağlar, ürünü, çayırlar, göller ve batıklıklar av hayvanlarıyla balıkları anlatmak için kullanılmışlardı. Manzaranın, içerdiği ekonomik olanaklardan başka nedenlerle resmedildiği de olmuştu: Örneğin ressam ve çizimcilerin pek sevdikleri deniz faunasıyla florası, Malgatta ve Amarna saraylarında mitolojik sahneler için fon olarak kullanılmıştı. Dua odalarının duvarlarında kutsal hayvanlar da olabilirdi. Buna bir örnek, Sehel'deki Anukis ceylanlarıdır. *Ölü Kitapları*'nın resimli kısımlarında da fon olarak doğa kullanılmıştır. Ressam kendine, Ebu-Gurob'daki Nyussere güneş tapınağının "Mevsimler Odası"nda ya da III. Tutmes'in Karnak'taki "Botanik Bahçesi"nde olduğu gibi bir ansiklopedici süsü vermek istemiş olsa gerektir. Geleneksel tarım, hayvancılık ve av sahnelerinde zaman sanan sanatçının bize göz kırptığını görür gibi oluruz. Örneğin ilk bakışta kusursuz görünen bir tarlada birkaç ayrı kotu, bir akasya ağacının üzerine konmuş rengarenk kuşlar, bir sürünün ırmak geçişi sırasında pusuya yatmış bir timsah, bir dananın annesini yalaması vb., resmi sahnelere yaşam vermek için eklenmiş kişisel ayrıntılardır.

Bazen daha geniş fakat topografik açıdan daha

iyi konumda bir çevreyi anlatmak için daha genel ve daha az rasyonel biçemler kullanılmıştır. Genel olarak toprak, kahverengi bir çizgiyle gösterilirdi. Hat kıvrılmaya, tarlalar ve ağaçlar arasından başlayınca bu, engebe demekti.

Resimler, birbirlerini kesen akarsular tarafından parçalara böldürülerek kompozisyonlara derinlik katmak istenirdi. Tabii eğer Mısır'ın günümüzdeki arazi yapısını ve jeolojik yöntemler kullanarak yeraltını incelemezsek, bunlara Nil taşkınlarının seyir araştırmalarını ekleyemezsek, sadece resimlerdeki doğal çevre tanımlamalarıyla bir fikir sahibi olamayız. Vadi güneyde yer yer çok geniştir... Yer yer ise, Libya ve Arabistan yaylalarının arasına sıkışmış gibidir. Bir vilayetten diğerine, ova ortamından dağlık koşullara geçilir. Fakat kırsal bölgeye asıl can veren nehir ve kollarıdır. Eski Mısır ülkesi de zaten her baharda taşan sular altında kalan bölgenin sınırları kadardı. Her yıl suların tehdidi altında olan bu topraklarda nerede bir yükselti bulunursa orada bir köy ya da bir kent kurulurdu. Yükseltiler, alüvyon tepeleri ya da kanallar boyunca oluşan toprak tepeler olabilirdi. Köylülerin oturdukları konutlar hakkında bazı güzel tasvirlere karşın yine de pek fazla bilgi sahibi sayılmayız:

"Raia kendisine Aphroditopolis'in karşısında güzel bir villa inşa (ettirdi). Onu kıyıya inşa (ettirdi)...? Ebedi bir eser olarak ve her yanında ağaçlı. Karşısında bir kanal kazıldı ve uyku ancak dalga sesleriyle bölünebilir. Göz rahattır. Eşik(ten geçer geçmez) neşeli olunur. Salonlarında sarhoş olunur. Tura kirecinden güzel kapıları yazı ve heykellerle süslüdür. Kapı, pencere, dolap kanatları yenilenmiş ve duvarlar lapis lazuli kakmalarla süslenmiştir. Kilerleri en iyi tahıllarla ağızlarına kadar doludur.

Kümes ve kuşhanelerde değerli kazlar vardır. Ahırlar öküz doludur. Perde ayaklıların üremeleri için özel havuzlar vardır. Atlar tavlalarındadır. İskelesine hayvanları nakletmeye yarayan kayıklar, sallar ve gemiler bağlıdır vb..."

Görüldüğü gibi metin, çevreyi rahat bir yermiş gibi anlatan giriş bölümünden sonra, ana temayı tamamen terketmiş olmamakla birlikte hemen malvarlığının dökümüne geçmiştir.

Deltanın manzaraları vadininkilerden çok farklıydı. Bu bölgede bolca akarsu, bataklık ve göl vardı. Florası büyük ölçüde sazlardan, papirüslerden ve su bitkilerinden oluşurdu. Bağlar, bahçeler ve meyvelikler de vardı. Akdeniz kıyısında o zamanlardan beri hâlâ kullanılan tuzlalar vardı. Morfolojinin koşullarına boyun eğmek zorunda kalan yerleşim, dağınık köylerden oluşmuştu. Bunlar, taşkınlardan korunmak için Arapçada *cezire* -ada- adı verilen doğal tepeciklere ya da su yollarının aşındırma ve kazmasıyla yüksekte kalan kıyı kesimlerine kurulmuşlardı. Büyük şehirlerse hem tarihsel, hem dinsel, hem de ticari nedenlerle Nil'in önemli kolları boyunca sıralanmışlardı. Yeni binalar giderek eskilerin kalıntıları üzerine inşa edildiklerinden bu kentler yavaş yavaş *komm* veya *tell* adı verilen birer yapay tepe görünümü almaya başladılar.

Deltada olsun, vadide olsun çevrenin görünümü bütünüyle hidrografik şebeke tarafından biçimlenirdi. Nehir şebekesi balık ve su hayvanları açışından tükenmez bir kaynak olmaktan başka, çöl yollarından çok daha önemli bir ulaşım ağı da oluşturuyordu. Resimlerde nehrin bu işlevi sık sık vurgulanmıştır. Mısır'ın güçlü bir nehir filosu vardı. Buna bağlı olarak liman havuzları, iskeleleri, demirleme alanları, tersaneleri, işlikleri, depoları ve pazar yer-

leri de gelişmişti. Nehrin ve kollarının kıyıları (İkonografi ikisi arasında herhangi bir fark belirtmemiştir) köylü halkın başka bölgelerden ve başka ülkelerden gelen denizcilerle biraraya gelebildiği çok çekici yerlerdi.

Mısırlılar zaman zaman çevrelerindeki maddesel unsurlardan sıyrılarak düşlere dalmayı da bilmişlerdir. Doğal çevreden soyutlanmakta en çarpıcı başarıyı *Aşk Şarkılar* ile Yeni İmparatorluk yazarları göstermiş olsalar gerektir. bu eserlerin konuları taşrada geçmektedir. Esin kaynağı olan ağaçlar ve bahçeler genç insanlarla bütünleşmiş, anlatımda çok ince bir dil kullanılmıştır.

[...] Dünyaya olduğum gibi sana aitim
Dünyaya çiçekler
Ve her tür güzel kokulu bitkiler ektim
Ve elinin
Kuzey rüzgarlarında serinlememiş için
Güzel bir gezinti yeri olarak kazdığı
O kanal ne büyüleyici

(S. Schott *Lesi Chants d'Amour de l'Ancienne Egypte* - Eski Mısır'da Aşk Şarkıları, Paris, 1956, s. 77'den alınmış ve P. Posener-Krieger tarafından çevrilmiştir).

III. Çöl

Tarımın ancak küçük bir bölgede yapılabildiği bu ülkede çöl, bütün korkunçluğuna ve yabanıllığına karşın, günlük yaşamın bir parçasıydı. Önce, sular altında kalabilen toprakların bittiği yerde başlayan, mezarlıkların, dikenli bitkilerin, otsuların bu-

lunduğu yakın çöl... Daha sonra Nil'e paralel eski bir nehir vadisinin nokta anıları olan vahalar ve nihayet meskun bölgelere az-çok yakın, madensel açıdan zengin dağlar... Daha da uzakta ise ülkenin derinliklerindeki, sınır boylarındaki, Kızıldeniz kıyılarındaki liman bölgeleri, kalelerle korunan bölgeler, kah Mısır ovalarının cazibesine kapılan, kah merkezi iktidara düşman kesilen göçebe toplulukların toprakları vardı.

Mezar resimlerinde, konu mezarın kendisi de olsa, Hathor ineğinin Teb'deki dağdan çıkışı gibi simgesel betimlemeler veya hayvan yetiştiriciliği ya da av da olsa tüm bu çorak topraklar içinde sadece yakın çölden sözedilir. Kültür dünyasıyla gerçek çöl arasındaki bu geçiş bölgesi bir bozkıra ya da Sahel bölgesine, uzaklardaki taşlık ülkelerden daha yakındır.

Libya çölünün Darfur yönünde, geniş bir çöküntü alanı boyunca Kuzey Güney yönünde uzanan vahaları, insanların tarihöncesinden beri yaşadıkları, Eski İmparatorluk'tan itibaren de Mısır egemenliğinde olan yörelerdi. Birer vali tarafından yönetilirlerdi. Halklarıbağcılıkla uğraşırdı. Şarapçılıkta ün yapmışlardı. Dakhla bölgesindekilerin merkez yerleşimi eski İmparatorluk'un sonlarına kadar uzanırdı. Kısa bir süre önce Balat'ta kalıntıları bulunan kent, kareye yakın planlı bir sur içerisindeydi ve yaklaşık üç hektara yayılıyordu. Kenar mahalleleri de surlarla çevrilmişti. Bulunan çömlekçi işliklerinden, yerel zanaatların gelişmiş oldukları sonucu çıkmaktadır. Vahaların vazgeçilmez unsurları arasında eşek sürülerini unutmamak gerekir. Kuzeydeki vahalarda üretilen doğal sodyum karbonat, Mısırlılar'ın cenaze gereksinimleri için çok önemliydi.

Nil vadisini çevreleyen dağlık yaylalar madensel açıdan çok zengindiler. Jeolojik yapı bakımından çeşitlilik göstermeleri buralarda eski dönemlerden itibaren maden ocaklarının açılmasına neden olmuştur. Özel gereksinimler olduğunda buralara seferler bile düzenlenirdi. Bazıları ise çeşitli çağlarda oldukça düzenli bir biçimde işletilmişlerdi. bu durum biraz da hükümdarların kişisel politikalarına bağlı olarak gelişmişti. Buralardan taş, maden ya da diğer maddelerin çıkarılmış olduğunu gösteren kalıntılar; evlerinden, ailelerinden ve tanrılarından ayrılmak zorunda kalan asker, işçi zanaatkar gibilerin inşa etmiş oldukları konut ve tapınakların yıkıntıları günümüze kadar gelmiştir.

Küskün topraklardan günümüze gelebilen tek resim, Arabistan çölündeki Hamamat vadi bölgesine ait bir tür "hazine planı"dır. Bir papirüs rulosunun üzerine işlenmiş bu belge, sağlı sollu dağlar arasından yol alan bir patikayı göstermekte ve altın madenlerini, gümüş yataklarını işaretlemekte, madenci kulübelerinin, bir kuyunun, tanrı Amon tapınağının ve altın madenlerinde çalışmak üzere gönderilen ekiplerin daha rahat yolculuk yapmalarını sağlamak üzere daha güneydeki bir patika boyunca pek çok su noktası oluşturmuş olan Kral I. Sethi'nin bir stelinin yerlerini belirtmektedir.

Bu bölgeler düzenli olarak denetim altında tutulur, güvenlik özel bir kolluk gücü tarafından sağlanırdı.

Daha doğuda, Kızıldeniz'in çıplak kıyılarında, Sina yarımadasında, Delta'nın Libya çölüne bakan yörelerinde, Aşağı Nübye'de değişik kökenli bedevi kabileler hayvancılık yaparak iyi kötü barış içinde yaşarlardı. Zaman zaman kişisel nedenlerle veya dış baskıların etkisinde kalarak Mısır'ın bu strate-

jik bölgelerdeki çıkarlarına aykırı hareket ettikleri de olurdu. Örneğin II. Pepi'nin patikalar boyunca taşınan parçaları Kızıldeniz kıyısında birleştirerek kendilerini Punt ülkesine götürecek gemiyi inşa etmek için gönderdiği adamlar, bir göçebe grubu tarafından katledilmişlerdi. Bu tür saldırılardan ve bunlardan daha tehlikeli istilalardan korunmak için Orta İmparatorluk'tan itibaren sınır bölgelerine kaleler inşa edilmişti. Bunlar hem güvence sağlıyor hem de ülkenin komşularıyla girdiği ticaretin bir tür acenteliğini yürütüyorlardı. I. Sethi'nin, bugünkü Süveyş kanalında bulunan Çaru sınır karakolundan Filistin içlerine kadar belirli bir düzen içinde kurdurmuş olduğu güvenlik noktaları, kralın bu bölgedeki bedevi isyanlarını bastırmak için düzenlemiş olduğu seferler dolayısıyla Karnak tapınağı kuzey hipostil duvarında gösterilmiştir. Yapıların genel görünümleri, kuyular ve ağaçlar bu betimlemede açıkça belirtilmiştir. Mereptah döneminde kalelerden birinde görevli bir subayın günlüğü bölgede bir hareketlilikten sözetmektedir. Bundan anlaşıldığına göre Mısır çölleri pek o kadar da hoş değillerdi.

IV. Yabancı Ülkeler

Mısırlılar'ın komşularıyla ilişkileri oldukça belirsizdi. Bir yandan egzotik bulduğu ülkelerin cazibesine kapılırken bir yandan eski çağlarda uzak ülkelere yapılan yolculukların içerdiği tehlikelerden korkarlardı. Daha gerçekçi bir açıdan bakılınca yabancı ülkelerin, Mısır'ın askeri gücüyle orantılı olarak tehlikeli birer tehdit unsuru ya da hatırı sayılır birer gelir kaynağı olarak kabul edildikleri görülür. Nübye halkının yarattığı tedirginlik ve karışıklıkla-

ra rağmen Eski İmparatorluk'un son dönemlerinden itibaren Elephantineli pek çok yöneticinin o bölgelere seferler düzenlediğini ve bunlardan birkaçının geriye sağ dönememiş olduğunu biliyoruz. Bu yöneticiler yola hükümdarların emri üzerine bir tür kaşif sıfatıyla çıkmış ve geriye dönebildiklerinde beraberlerinde Mısır'da bilinmeyen yeni ürünler getirmişlerdi. Zaman zaman savaşmaları, zaman zaman da değişik etnik gruplar arasındaki çatışmaların arasını bulmaları gerekmişti. Bunların birçoğuyla çeşitli anlaşmalar da yapmışlardı. Bu yolculuklardan sözeden özyaşamöyküsel metinlerden ne yazık ki hiçbiri gidilen bölgelere, burada yaşayan halkların gelenek ve düşünce yapılarına değinmemiştir. Mısır'ın öteki komşularıyla olan ilişkileri ile ilgili durum da aynıdır.

Mısır'ın komşularına üstünlüğünü belirleyici bir simge olan "Düşmanını Öldüren Firavun" daha I. Hanedan döneminde Sina yarımadasında Maghara vadisinin bir kayasına kazınmıştı. V. Sülale'den itibaren yeni bir düşman korkutma yöntemi gelişmişti: Tahtadan, çiğ ya da pişmiş topraktan, balmumundan, mermer veya alçıtaşından büyülü heykelcikler üzerine bir tür hiyeroglif yazıyla çeşitli prens ve prenseslerin isimleri yazılırdı. İsimlerden her biri bir ülkeyi simgelerdi. Adların altına küfürle karışık lanetlemeler eklenir, bunların kendilerini simgeleyen yoluyla sahiplerine ulaşacakları, böylece de onlardan gelecek tehlikelerin bertaraf edilebileceğine inanılırdı. Heykellerin yerine kaplar kullanıldığı da olmuştur. Başka büyüler de vardı. Anıtların temel atma törenlerinde kırılarak temel çukuruna atılan tılsımların yapıyı ya da yapıları her türlü kötü gücün etkisinden koruması umulurdu. En çok kullanılan malzeme olan balmumundan yapılmış

tılsımlar yangınlarda eriyip yokolmuşlardır. Bu yöntem Aşağı Dönem'e kadar sürmüştür. Paralel olarak Mısır'a boyun eğen ya da boyun eğdikleri varsayılan şehir ve ülkelerin isimleri, bir mahkumun bağlı olduğu oval bir çerçeve içinde tapınak sütun ve payandalarının alt kısımlarına yazılarak yeniklerin dize gelmiş görüntüsü tanrılara sunulmak istenmiştir. Firavun'un evrensel gücünü vurgulamak amacıyla çağlar boyunca pek çok yöntem geliştirilmiştir. Bunlar içinde en barışçı olanı, bağlı ülke elçilerinin krala ya da vezirine kölelerden, hayvanlardan, arabalardan ve lüks ürünlerden oluşan yıllık vergiyi sunma sahneleridir.

Mısır'ın I. binden önce pek çok yabancı ulusu egemenliği altına almış olduğu, yukarıda anmış olduğumuz tören ve önlemlerden başka pek çok belge ile de doğrulanmıştır.

Çok yaygın bir edebi türe bakılırsa, yabancı ülkede bir göreve atanma yoluyla olsun, siyasal nedenlerden ötürü kaçarak olsun, ülkesini terkeden her Mısırlı sıla hasreti çekmişti ve kendisini bekleyen akıbet ne olursa olsun günün birinde yurduna dönerek yaşamını orada noktalamayı düşlerdi.

"Kenkenato'da oturuyorum. Hiçbir şeyim yok. Çevrede ne tuğla yapacak adam ne de saman var. Gereksinimlerini karşılamak üzere getirdiklerim de kayboldu. Halbuki çalacak eşek de yok. Günlerimi kuşları inceleyerek ve balık tutarak geçiriyorum. Gözüm Filistin'e giden yolda. Yenecek meyve vermeyen bir ağaca uzanmış durumdayım (?) Ham hurmalar bile kayboldular. Sabahleyin yeğenler (?), öğleyin de sivrisinekler var. Sığırsineği (?) sokuyor ve damar (içindeki kanı) emiyor [...]

Elimizdeki yazıları kaleme alan yalnız bir kaşif de olsa, seferdeki ordunun bir üyesi de olsa güzer-

Deir-El Bahri'deki Hatçepsut tapınağından bir sahne: Punt ülkesinde bir kulube.

gahtan, geçilen-aşılan-varılan yerlerin adlarını anmaktan daha ayrıntılı olarak hiç sözedilmemiştir. Yabancı ülkeler hakkındaki tanımlamalar da oldukça enderdirler ve Mısır'da olduğu gibi, kısa bir girişten sonra hemen birer yerel kaynak listesine dönüşmektedirler:

"Iaa adlı mükemmel bir ülke. Üzüm ve incir

yetişiyor. Şarabı suyundan çok. Bol zeytinyağı ve bal var. Ağaçlarında her tür meyveyi bulmak mümkün. Burada da arpa, has buğday ve her türden bol bol hayvan var." (G. Lefebvre'den alınmıştır. A.g.e., s. 11)

Amaçları barış da savaş da olmuş olsa tüm seferlerden elde edilen yarar tanrılara adanmış olduğu için, bu seferlere değin betimlemeler de tapınak duvarlarıyla sınırlı kalmışlardır. Punt ülkesine ait elimizdeki tek bilgi Deir-El Bahari'deki kraliçe Hazçhepsut tapınağındaki kabartmalardır. Bu aynı zamanda Aşağı Dönem öncesinde bir Afrika köyüne ait bilinen tek örnektir.

Köy, kaplumbağaların ve balıkların bol olduğu bir akarsu kıyısına kurulmuştu. Kulübeler kazıklar üzerine oturtulmuştu. Giriş ve çıkış merdivenlerle sağlanıyordu. Perspektif yokluğu, evler değişik boyutlarda gösterilerek aşılmaya çalışılmıştır. Çevreye dağınık olarak günlük ve abanoz ağaçları, vahşi ve evcil hayvanlar serpiştirilmiştir. Ağaçtan ağaca uçan bir kuş, başka bir ağacın gölgesine uzanmış bir inek, dolaşan bir köpek...

Bu eşsiz tabloyla karşılaştırılabilecek ender grafik betimlemeler biçem açısından oldukça farklıdırlar ve Asur alçak kabartmalarına benzer kale zaptı türündedirler. Yine de bu tür saldırı ve yıkım resimleri, askerlerin ağaç kesmeleri ve zaferden sonra tarlalardan ürün toplama sahneleri dolaylı olarak dahi olsa çevre hakkında fikir veren sahnelerdir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÖZEL YAŞAM

Yüksek memur olsun, kökeni belirsiz bir amele olsun, görevli olarak evinden uzaklaşmak zorunda kalan her Mısırlı ülkesine ve kentine olduğu kadar yuvasına da bağlıydı. Zaten aile, toplum ve iş çevrelerinin birbirlerinden tamamıyla ayrı oldukları da pek söylenemezdi. İş çevresi genellikle baba, çocuklar, kardeşler, kayınbiraderler komşular ve arkadaşlardan oluşurdu. Kişinin, kendi gibilerinin kaldığı bir tür lojman konutta oturuyor olması hiç de az rastlanır bir durum değildi. Kişi eğer çiftçiyse ve evini kendi yapmışsa, arada kendisiyle birlikte gündelik yaşamını paylaşan ve neredeyse ailesinin bireyleri durumuna gelmiş olan bütün personeli de kalırdı. Çeşitli toplumsal kesimlerin özel yaşamlarını anlatan birçok kaynak bulunmuştur. Bunların incelenmesinden ortaya çıkan en eksiksiz bilgi, bir işçi topluluğuna aittir. Bunu, diğer bilgilerle karşılaştırma yapabilmek için kıstas olarak kullanacağız.

I. Aile

Ataları ve çocuklarıyla geniş anlamda aile Mısırlı için bir güvence oluştururdu. Mezarlarda ve dini yapılarda aile gururla resimlenmiştir. Ne var ki bu kavramı ifade etmek için "evdekiler"den başka terim kullanıldığı bilinmemektedir. Baba ile oğul arasındaki bağ ne kadar güçlü olursa olsun, baba-

nın görevleri arasında çocuklarını genç yaşta yuva kurmaya, yani kendisine bir ev yapmaya, eğer bir işe girmiş ve kendisine bir ev verilmişse o evi yenilemeye ve bir kadın almaya yönlendirmek vardı. Toplum büyük ailelerden çekirdek ailelere doğru ancak böyle ilerleyebilirdi. Çekirdek aile, karı-koca, çocuklar ve bakıma muhtaç yakınlardan oluşurdu. Bunlar, dul anne, öksüz kalıp henüz evlenme yaşına gelmemiş kızkardeş vb. olabilirdi. Bu, çekirdek ailenin kapısı kimsesiz akrabalara, özellikle de yalnız ve dul kadınlara açıktı demek oluyor. Aile büyüklerinin rahatını sağlamak, çocuklar için ahlaksal bir görev olmakla birlikte, işin içinde günümüzde olduğku gibi bazı miras beklentileri de bulunabilirdi. Birçok hak sahibini mirastan mahrum eden bir vasiyetname günümüze kadar gelmiştir. Bazı dönemlerde mezarlar, ailenin son bir kez ve bu sefer sonsuza kadar biraraya geldikleri yerler halini almıştı.

Ramsesler dönemine ait mezarlarda 20 mumyanın birarada bulundukları dahi görülmüştür. Fakat günümüzde el sürülmemiş mezar bulmak son derece güç olduğundan arkeologların araştırmalarından herhangi bir bilgi edinmek ne yazık ki henüz mümkün olmamıştır. Yine de başka bazı dönemlerde mezarların sadekce karı-kocaya ait olduklarını, çok genç yaştaki çocukların bile başka yerlere gömüldüklerini bilebiliyoruz.

Firavunlar Mısırı'nda, evliliğin resmi ya da dinsel herhangi bir işlemle belgelenmiş olduğu sanılmamaktadır. Aşağı dönem öncesinden günümüze kadar hiçbir evlilik akdi gelmemiştir. Boşanma ise eşlerin malvarlıklarının bölüşülmesini içerdiğinden bir tutanak gerektiriyordu. Herkes evlenirken getirdiğini geri alır, evlilik süresince edinilen ortak

malların ise üçte ikisi erkeğe, çte biri de kadına verilirdi. Evlilik için herhangi bir tören de yapılmıyor olsa gerekti. Ancak damat adayı, kız tarafının onayını alabilmek için Mısır'da bugün de yapıldığı gibi bir başlık parası ödemek zorundaydı. Eşlerin evliliği beraber yaşamaya başlamakla somutlaşırdı. Hükümdar ailesinde, firavunsal gücün yasal olarak aktarılabilmesi için çokeşliliğin ve aile içi evliliklerin sık sık uygulanmış olmalarına karşın, bu gelenekler halkın ne yoksul kesimlerince ne de zengin tabakalarınca benimsenmişti. Tecavüz ve zina suç olarak kabul edilir ve cezalandırılırdı. Ayrılıklar ise özellikle yerli halk tabakalarında sık sık görülürdü. Boşanma ya da dul kalma sonrasında yeniden evlenmek çok doğal karşılanırdı. Hatta bekarlık, toplumdışı bir durum olarak görülürdü. Eşcinsellik sadece mitolojik çerçevede ele alınmış olduğu için toplumun bu olguyu nasıl karşıladığı henüz saptanamıştır. Yine de eşcinesliğin kurumlaşacak ölçüde kabul görmüş olmamakla birlikte herhangi bir sahte utangaçlıkla itilmemiş olduğunu öne sürebiliriz. *Aşk Şarkıları, İlahilerin İlahileri* veya Arap şiirlerinde görülen ince cinselliğin öncüsü gibidirler.

"[...] Kalbim sana adandı
Senin için o ne isterse yaparım
Kollarının arasına yattığım zaman
Onu yapmak için içimdeki arzu
Gözlerimin parıltısıdır [...]"

(Çeviren P. Rosener-Krieger, A.g.e., s. 76)

Erotik olarak adlandırdığımız resimlerde, heykellerde ve bir papirüste aslında saf bir müstehcenlik vardı.

İkonografya karı koca ilişkilerini ilgi ve şefkat ağırlıklı olarak resimlemiştir. Ressam ve heykeltraşlar bu geleneksel tutumdan oldukça ender ayrılmışlardır. Amarna'lar ve Ramses'ler döneminde Kral ailesinin özel yaşamlarına ait bazı sahneler ise şaşırtıcı bir doğallıkla işlenmiştir.

Edebiyat şefkat ve tutkudan çok, kıskançlık ve zina ile ilgilenmişti. Hukuk metinleri ve resmi tutanaklar ise her türlü rekabetin ve entrikanın kol gezdiği kraliyet haremine varıncaya kadar, dönemin her ailesinde görülebilen çekişme, tartışma ve kavgaların raporlarını kapsamaktadır. Daha uyumlu ve aşk dolu ilişkilerden sözeden yazılar da vardır. Örnek olarak bir katibin ölmüş olan karısına yazdığı şu mektubu gösterebiliriz:

"Ey Osiris'in saygıdeğer tabutu; içinde yatan Amon şarkıcısı Akhtay'dır! Beni dinle ve (bu) mesaj(ımı) ilet: Onun yanında olduğuna göre ona sor: 'Nasılsın? Neredesin?' Ona de ki: 'Akhtay'ın artık hayatta olmaması ne acı.' Kardeşin, yoldaşın sana öyle sesleniyor. Ne büyük bir acı. Sen, o denli güzel ve eşsiz... Sende çirkin hiçbir şey yoktu. (Seni) hep çağırıyorum. Seni [çağırana] cevap ver."

Mısırlı aileler geleneksel olarak çok çocuk yaparlardı, fakat evde ender olarak iki çocuktan fazlası yaşardı. Çünkü hem çocuk ölüm oranı yüksekti hem de çocuklar çok küçük yaşlardan itibaren ya okula ya da çıraklığa gönderilirlerdi. Boşanma tutanakları çocukların kime verildiği konusundaki geleneklere herhangi bir açıklık getirmemiş olmakla birlikte, velayeti hep babanın almış olduğu sanılmaktadır. En azından içinde bu konuda bilgi bulabildiğimiz belgelerden bu anlaşılmaktadır. Süt çocuklarının hiç olmazsa birkaç yıl annelerine bırakılmış olmaları da mümkündür. Her ne ise, konudan

hiçbir yerde sözedilmemiş olması, konunun hemen hemen hiçbir zaman sorun yaratmamış olduğu izlenimini yaratmaktadır. Kısırlık ise, kaderin bu darbesini yemiş çiftler için önemli bir dert kaynağıydı. Dualar, adaklar, büyücülerin ve sihirbazların çabaları sonuç vermeyince tek çare, çocuk sevgisini bir başkasının yavrusuna yöneltmek oluyordu. Bu tür işlemlerin yasal açıdan velayetle mi sınırlı kaldıkları, yoksa gerçekten evlat edinmeye kadar mı gittikleri henüz anlaşılamamıştır.

II. Konut

Bu bölüme gelinceye kadar çeşitli vesilelerle kentsel ve kırsal alanda konutların genel görünümlerinden, mesleki nedenlerle tahsis edilmelerinden, değerlerinden sözettik. Sıra, özel yaşamın geçtiği mekan olarak konutun işlevini incelemeye geldi. Genel olarak iki ana grup vardı. İçinde çekirdek aile ile birlikte hizmetlilerin de yaşadığı büyük malikaneler ve sadece ailenin oturduğu mütevazı, barınaklar...

Orta çapta bir tarım işletmesinin planını, işçi ve hizmetlilerin efendilerine göre yaşam koşullarını, yemek yeme geleneklerini ve tüm bu kişilerin birbirleri ile olan ilişkilerini bilemediğimiz için ilk grup hakkında fikir verebilmek için tek çaremiz II. Sesostris'in paramitkentindeki konut planlarına, IV. Amenofis'in başkentindeki üst düzey memurların konut planlarına ve Yeni İmparatorluk mezarlarındaki muhabbet sahnelerine başvurmaktır.

Her biri 2400 m^2 kaplayan İllahun villaları o denli belirgin bölümlerden oluşurlardı ki, her bölümün işlevini bir bakışta anlamak olasıdır. Mutfaklarla kilerlerin genellikle ayrı birer servis kapısı

olurdu. Bu bölümler ortak bir kapı ve bir hol ile, çevresinde evin birbirlerinden kesin olarak ayrılmış dairelerinin bulunduğu sütunlu avluya açılırdı. Ahırların kapıları tamamen ayrı bir yerdeydi. Tüm tesisi oluşturan yaklaşık 70 odanın üçte biri ortak kullanıma ayrılmıştı. Diğer odalar da bir tür kabul, buluşma ve geçiş alanları olan iç avlular arasına dağılmışlardı. Dört sütunlu bir bölüm muhtemelen evin efendisinin çalışma odasıydı. Ayrıca öbekler halinde dağılmış başka odalar da vardı. Amarna villaları daha ufaktılar -ortalama 1200 m^2- fakat kendilerini oluşturan çeşitli yapı unsurları büyük bir bahçe içine -2000-4000 m^2- yerleştirilmişlerdi. Taşkapı, giriş rampası, kapı sundurması, sahanlık, kabul salonu gibi görkem unsurları hiç eksik olmazdı. Banyo ilk kez bu dönemde kullanılmıştı. Yine birbirlerinden ayrı fakat bu kez önceki kadar belirgin olmayan kısımlardan oluşan ana bina burada, çevre duvarlarına bitişik yan unsurlar olan arkadaki hizmetkar lojmanları, mutfaklar, kilerler, ahırlar v.b. ve ziyaretçilerin görebilecekleri şekilde önde bulunan silo v.b. bölümlerden tamamiyle ayrı tasarlanmıştı. Bahçe içindeki özel tapınakların biri anıtsal, diğeri de konuta açılan küçük ve mütevazi olmak üzere ikişer kapısı vardı. Resimlerde, ailelerin biraraya gelerek yemek yedikleri ziyafet sahnelerinin yanısıra, hizmetçilerinin yardımıyla yıkanan kadınlar gibi oldukça özel sahneler de bulunabilmektedir.

Deir-El Medine köyündeki arkeolojik, etnografik ve epigrafik kalıntılar sayesinde bir işçi evinin kuruluşu ve çevre yaşamı hakkında da kapsamlı bilgiler elde edilebilmiştir.

Bu evlerin alanları 40 ile 120 m^2 arasında değişirdi. Genel görünümleri içiçe geçmiş çeşitli boyut-

larda ve hepsi zemin katta bulunan bir odalar topluluğu şeklindeydi. Odalardan yol seviyesinin altında kalan birincisi, sadece giriş kapısından ışık alırdı. Bu oda atalara ve bereketle doğurganlığı koruyan ruhlara adanmıştı. İçinde, önemlerine uygun olarak süslenmiş bir sunakla steller ve Lar büstleri bulunurdu. Birincisinden daha büyük, daha yüksek ve sokakla aynı düzlemde bulunan ikinci oda ışığını duvarların üst kısımlarındaki parmaklıklı pencerelerden alırdı. İçinde bir orta sütun, arkalıksız bir kanape ve köyün koruyucusu I. Amenofis'i çağrıştıran kör kapılar bulunurdu. Yaşam bu odada geçerdi. Misafirler burada ağırlanır, yemek burada yenir ve bugünkü fellah evlerinde olduğu gibi gece de burada uyunurdu. Merdiven aralığında bir-iki küçük oda daha bulunurdu. Merdiven taraça-çatıya ve mutfağa çıkardı. Mutfak bazen erzak depolanan bir siloyu ve kileri de içerirdi. Mutfak genellikle açık havada kurulurdu. İçinde ekmek fırını, tahılın öğütüldüğü havan, hamur tekneleri ve su kapları bulunurdu. Her odadaki işleve uygun donanımdan ve duvardaki bazı oyuklardan başka ahşap ya da taştan yapılmış tabure, sandalye, başucu masası, yatak ve sandık gibi basit mobilyalar, hasır, sepet gibi birkaç eşya, çanak-çömlek, çarşaf v.b. bulunurdu. Köy kadınları ile onların yeni doğmuş bebekleri günlerinin büyük bir kısmını burada geçiriyor olsalar gerekti. Herhalde zaman zaman birbirlerine misafirliğe gidiyor, fırının etrafında birbirlerine dedikodu aktarıyorlardı.

III. Çevre

Elimizde bulunan az sayıda belgeden Mısırlılar'ın ev ve aile çevrelerinin dışında başka insanlar-

la da komşuluk ve arkadaşlık ilişkileri içinde bulundukları kesin olarak anlaşılmaktadır. Ne var ki bu ilişkiler genel olarak mesleki ortamla sınırlı kalıyor, toplumsal etkinlikler alanında pek gelişmiyor gibiydiler. Yine de o dar evrenin dışına taşılan günler vardı. Bunlar önemli dinsel bayramlarla krallığın resmi törenleriydi. Böyle günlerde zaten toplumun bütün tabakalarından insanlar biraraya gelirdi. Mısırlı, savaşlar ve yolculuklarda değişik geleneklerle karşılaşınca şaşırmakla birlikte, mecburen birarada bulunmak zorunda kaldığı yeni ve geçici çevresiyle kısa zamanda yakınlık kurmayı bilirdi. Yerli halk her kökenden insanla pazar yerlerinde de karşılaşırdı. Ne var ki bu şekilde kurulan ilişkilerin birer epifenomen (gölge olay) mi olduğu yoksa süreklilik mi gösterdiği henüz anlaşılamamıştır. Her ne ise, Mısırlı'nın spor, av, belediye hizmetleri, ibadet ve davetler gibi iş dışı etkinlikleri, mahalle, köy ya da en çok bölge sınırlarının dışına pek seyrek taşardı.

Böyle olayları canlandıran sahneler oldukça ender olarak, o da ortamı, katılanların kimliklerini, etkinliğin gerçek anlamını belirtmek için kullanılmışlardır. Kaynaklar genel olarak bu tür konuları hiç ele almamışlardır. Günümüze kalan mektuplar ise, sadece alıcının anlayabileceği türden bazı değinmelerle doludur. Gerçi bu, mektup türünün çağlarüstü bir özelliğidir, fakat bu durumda belgenin belgesel değeri azalmaktadır. Mısır mektuplarının bir özelliği de, sanki alıcı eş, akraba, sırdaş ya da her kim ise tüm dertlere bir çare bulabilirmiş gibi, hem özel, hem de mesleksel sorunların birbirlerinden ayrılmadan sunulmalarıdır. Zaten özel yaşamın, günümüzde kabul edilebilir düzeyden çok daha aleni olduğu sanılmaktadır. Belki de bu durum,

Mısırlılar'ın anıtlarında sözetmeyi uygun gördükleri kişilerin özel istekleriydi. Bunların büyükleriyle, arkadaşlarıyla ya da hizmetkarlarıyla yazışmaları ise, aralarındaki ilişkinin yapısı ve biçimi ne olursa olsun, geleneksel kalıpların dışına pek çıkmamışlardır. Bu yüzden bize katkıları pek azdır.

Demek oluyor ki incelememizde yine sadece Deir-El Medine'deki işçi toplumundan edinebildiğimiz bilgilerle yetinmek zorunda kalıyoruz. Bu toplumun diğer toplumsal ortamlar hakkında herhangi bir bilgi veremeyeceğini söylemek ise gereksizdir sanırız. Köy erkekleri vakitlerinin büyük bir kısmını asıl işleri ve bölgesel yetkililerle ilişkiler ile geçirirlerdi. Güncel olaylardan haberli ve bu olayların kendileri için taşıdıkları önemin bilincinde idiler ve toplumsal yaşamın gerekleri için özveride bulunmaktan kaçınmazlardı. Şefleri erzağın adil bir şekilde dağıtılmasının sağlanması ya da su getirilmesi, evlerde kölelerin çalışma saatlerinin düzenlenmesi gibi konularla ilgilenmek, bekçilerin, kapıcıların ve mezar koruyucularının yardımıyla bir inşaatta veya köyde düzeni sağlamak ya da gerektiğinde yerel mahkemeyi toplantıya çağırmak durumunda kalınca, kadınlar dahil herkes yardıma koşardı. Kimileri vardiyalı olarak erzağın çekilmesini üstlenir, kimileri taşımanın yapılabilmesi için eşek verir ya da kiralar, kimileri de işe alınırlarken etmiş oldukları yemine uygun olarak kuraldışı hareketleri ihbar eder veya vakti geldiğinde yargı kuruluna katılırdı. Kral mezarlarında ve bu mezarların içinde bulunanların sürekli tahriki altında yaşanılan bu toplumsal ortamda, belli bir düzeni sağlamak için yapılan tüm bu acemice düzenlemeler ve alınan önlemler sorunları bütünüyle ortadan kaldırmaya yetmiyordu. Diğerlerinden güçlü birisinin ortaya çıkıp

da sesini yükseltmeye başlamasıyla da sık sık olaylar çıkıyordu. Köy halkını biraraya getiren diğer nedenler yerel bayramlar, toplu ibadet, mezarlıkta yer tahsisi, yakında bulunan eski bir mezarın kapısının aranması veya hep birlikte yeni bir mezar yapımı v.b. idi.

Bu insanların toplumsal ilişki dünyaları her ne kadar büyük ölçüde kendi köyleri ile sınırlı idiyse de, bütünüyle kendi içlerine dönük yaşamış olduklarını öne sürmek de yanlış olur. Ailenin başka bölgelerde oturan diğer üyelerini ziyarete gidilir, onlardan gelen misafirler ağırlanır, doğum ve cenazelerde komşu köylere ve tapınaklara gidilir, nehir kıyısındaki, hatta karşı kıyıdaki pazar yerlerinden alışveriş yapılır, iş takibedilir ya da ufak tefek bazı kaçak görevler kabul edilirdi. Elimizde bu tür işlemleri kah siparişin cinsini belirleyerek, kah görev emirlerini içererek, kah teslimattan sonraki şikayetleri dile getirerek belgeleyen çeşitli yazışma örnekleri vardır. Bazı köylüler, özellikle de köy ileri gelenleriyle bunların eşleri çeşitli dinsel ünvanları onursal olarak taşırlar, böylece belirli tapınaklara bağlanarak oralarda bayramlarda ve bunun gibi önemli günlerde yapılan ibadet ve törenlere katılmak zorunda olurlardı. Bu gibi kimselere örnek olarak şarkıcılar gösterilebilir.

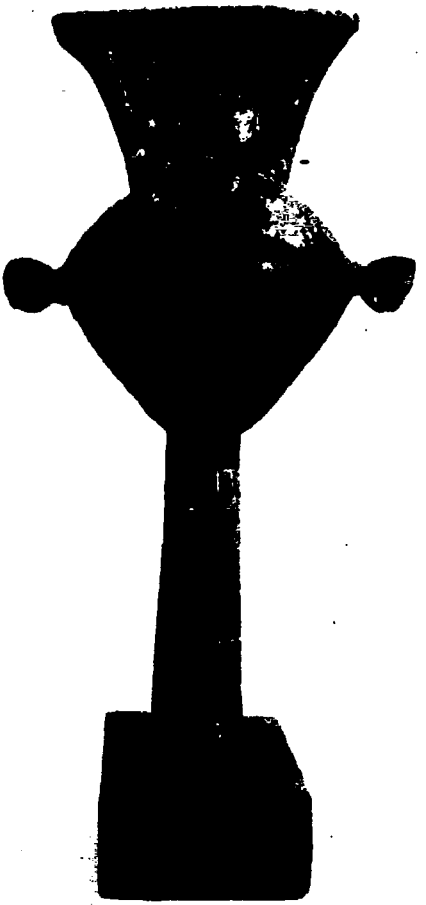
IV. İbadet

Kral olsun, saraylı olsun, halktan biri olsun, Mısırlı ibadetine çok önem verirdi. Tanrısı bol bir ülkenin vatandaşı olarak önce, toplumsal konumunun ölçüsünde kendi şehrinin tanrılarına ibadet ederdi. Eğer firavunsa, tüm Mısır'da tapınaklar inşa ettirip onları cömertçe donatırdı. Eğer bir soyluy-

sa bir dua odası, bir naos, bir mezar steli ya da sadece bir heykel yaptırır, eğer daha mütevazi biriyse aynı tür hayırlarda bulunmak için başkalarıyla biraraya gelip ortak olurdu. Dinsel görevler yüklendiği ve bunları yakındaki bir tapınakta yerine getirdiği de olurdu. Şehrinden ayrıldığı zaman zorunlu olarak tanrılarından da uzaklaşmış olurdu, fakat ibadetini hemen bulunduğu yerin ilahlarına yönelterek, onları bir tür aracı olarak kullanırdı. Bu tür uygulamalardan çeşitli yazışmalarda sözedilmiştir. Mektup sahibi mektup yazdığı kimseyi bulunduğu yerin tanrılarına emanet etmeden konuya asla girmezdi. Bu, bizim mektupların yazıldıkları yerleri de anlamamız açısından son derece sevindirici bir gelenekti.

Takvimlerde yeralan önemli bayramlar ve tanrıların birbirlerinin tapınaklarını ziyaret ettiklerine inanılan günler çalışılmazdı. Tüm ülke ya da bölge halkı en güzel elbiselerini giyer, törenlere katılırdı. Bu tür etkinlikler her ay döneminde birkaç kez yinelenerek yıl boyu sürerdi. Kimi bayramlar mevsimlerle ilgili olur, hatta aylara ad verilirdi -taşkın, hasat v.b.-, kimileri tanrıları birbirlerine yaklaştıran ilişkileri kutlar, kimileri cenaze özelliği taşıyarak Osiris'in yaşamından belirli bir kesiti anar, kimileri de en sevilen kralların doğum, taç giyme ya da ölüm yıldönümlerine rastlardı. Tüm törenlere aynı ölçüde katılım olmazdı. Kimi törenler büyük kalabalıklar toplar, kimileri ise köylerde veya kentlerde yerel olarak yapılırdı. Kimi törenlerde şarap içimi, kurban kesimi, adak adama gibi kurallar uygulanırken, kimilerinde de ziyafet sofraları kurulurdu.

Mahalle ve köy düzeninde ibadet çeşitlilik kazanır ve değişik inanışlara temel oluştururdu. Bunla-

Tanrıça Anukis'in Deir-El Medine kaynaklı simgesi. Louvre Müzesi.

ra kutsal hayvanlar, tanrıların simge ve amblemleri de katılırdı. Yılan, aslan, ebediyen sessiz kalmaya mahkum Teb dorukları gibi çevre unsurlara doğaüstü nitelikler yakıştırılırdı. Yabancı mahkumlar, bir inşaattan diğerine dolaştırılan işçi ve zanaatkarlar yoluyla varlıkları öğrenilen tüm Mısır'ın

hatta yabancı ülkelerin tanrıları da içtenlikle kabul görürlerdi. Bu inanış ve ibadet çeşitliliği bazen - tanrıların duaları daha iyi duymalarını sağlamak için kulak şeklindeki steller gibi- simgeci görüntülere de yolaçabiliyordu. Bu tür kutsal eşyanın, bunların simgelerinin ve bunların adına yapılan kutsal binaların çevresinde her zaman küçük bir ruhban heyet bulunurdu. Düzenli olarak adaklar adanır, kurban olarak kesilmek üzere çeşitli hayvanlar semirtilir, daima soğutulmuş bira olurdu. Özel ayinlerde küçük topluluklar biraraya gelir, ibadet ederdi. En önemli etkinlikler ayin alayları ve faldı. Bunlar doğrudan dinle ilgili olmayıp daha ziyade büyü içerirlerdi, fakat büyük tapınak çevrelerine kadar sokulmuşlardı. Falcılık, düşyorumculuğu (oniromansi), astroloji, büyücülük kutsal alanların bir tür yan ürünü gibiydi. Aslında din tapınak ve dua odalarıyla sınırlı değildi. Evlerde de resimler, steller ve heykelcikler bulunur, böylece tanrıların, ruhların ve ölülerin ilgisi çekilmeye çalışılırdı. Ölüler kültü her zaman önemli olmuştur, fakat -ölülerin- batı prensi Osiris'in kenti Abidos'a hac ziyaretleri ancak Orta İmparatorluk'tan itibaren kurumlaşmıştır.

V. Eğlence

Kralın canı sıkılmaktadır. Onu eğlendirmek için oğulları sıra ile atalarının zamanında geçen önemli olayları anlatırlar. Westcar Papirüsü'nün yazarı hikayelerine böyle girişlerle başlamıştır. Hikayenin birinde III. Hanedan'ın kurucusu Snefru'dan sözeder. Snefru'nun canı sıkılmaktadır. Bugünkü Paris revülerinin peygamberi sayılabilecek olan büyücüsü, Firavunu eğlendirmek için bir yol bulur:

"Haşmetmeap sarayın gölüne gitsin -Yaşam,

sağlık, güç-. Kendine bir kayık hazırlat ve içine saraydaki tüm güzel kızları doldur. Onlara kürek çektir. Onları eğilip doğrulurken gören haşmetmeapın yüreğine neşe dolacaktır."

Bu fikir hükümdarın hoşuna gider.

"Kendime hemen bir sandal sefası düzenleyeceğim. Altın kakmalı, sandalağacı saplı ve varaklı yirmi kürek getirilsin. Güzel vücutlu, güzel göğüslü, saçları örgülü, henüz çocuk doğurmamış yirmi de kadın getirilsin. 20 ağ getirilsin. Kadınlar soyunduktan sonra ağlar kadınlara verilsin."

(G. Lefebvre'de alınmıştır, A.g.e., s. 78)

Yeni İmparatorluk hükümdarları daha ziyade Mısır ve Nübye çöllerinde avla ilgilenmişlerdir. Avcılık ve balıkçılık, firavunların ve kralların kötü güçlere karşı zaferlerini simgeleyen sporlardı. Fayum bataklıklarında ve deltada da av partileri düzenlenirdi. Oralarda izlenen ve oklarla vurulan hayvanlar aslan, antilop ve manda değil, su aygırı ve timsah idi. Bu hayvanlar mızraklarla vurulur, su kuşları, balık gibi avlar içinse ağ ya da bumerang kullanılırdı. Dövüş sporları da büyük ilgi görürdü. Güreş ve beceri oyunları yarışmaları düzenlenirdi. II. Amenofis ok atmada o kadar ustaydı ki başarılarının anısına bir stel dikilmişti.

Müzik ve şarkı gibi dans da, dindışı amaçlarla kullanıldığı zaman dahi dinsel bir amaç taşırdı. Mezarlardaki resim ve kabartmalara, XVIII. Hanedan zamanında yaşayan ve çok fakir olan işçilerin mezarlarında bulunan müzik aletlerine bakılırsa, konserler ziyafet sofralarının vazgeçilmez eğlenceleriydiler. Tiyatro, Mitolojik dramlarla sınırlıydı ve kutsal alanların dışında pek görülmezdi. Hikaye, des-

tan, masal, bilgelik ve şiir gibi yazın türleri ise halk arasında daha yaygın olarak okunur ve söylenirdi. Topluluk oyunları en eski zamanlardan beri bilinirlerdi. Ölünün canı sıkılmasın diye mezarlara dahi konurlardı. Yılan oyunu kaz oyununa, sene oyunu da tavlaya benzerdi. Sene oyunundan *Ölüler Kitabı*'nda da sözedilmişti. Edebi konulu çapraz bulmacalar oluşturmak daha aydın bir kesimin ilgi alanına giriyordu. Tüm bu oyunsal, bedensel, zihinsel ve ekinsel etkinlikler tüm zamanlardan kalan metinlerden anlaşıldığına göre, Mısır'da en sevilen vakit geçirme şekli olan heyecanlı ve bitmez tükenmez tartışmalar için birer vesileydiler.

ALTINCI BÖLÜM

GÜNDELİK YAŞAM KOŞULLARI

I. Beslenme

Firavun'da, halkın rızkını sağlayıcı bir güç vardı. -"Bir sözü ile yiyecek yaratırdı."- Bu, Mısırlı'nın günlük yaşamında beslenmeye vermiş olduğu önemi anlatmaya yeter. Mısırlı, hükümdarının bu özelliğini ona fazlasıyla geri öderdi. Firavun için ısmarlanan aşağıdaki erzak listesinin, seferden dönen Fransa kralların onuruna hazırlananlardan hiç de aşağı kalır yanı yoktur:

Önce sepetçilere, çiçek koymak için 10 tepsi, 500 sele ve 100 çelenk ısmarlanırdı. 30.000 ekmek pişirilirdi. Ardından 300 sepet kuru et, sakatat, süt ve kaymak, 50 kaz, sebze, meyve ve ateş yakmak için odunla kömür gelirdi. Daha sonra bal, salatalık, keçiboynuzu, pırasa bulundurulması salık verilir ve önemli kalemler ekmek, bira, et ve çörek olarak özetlendikten sonra liste sürerdi: Yağ, sığır eti, av kuşları, her çeşit balık, güvercin, yine süt, kaymak ve sebze, özel bir tür bira, şarap v.b. Tüm mal ve hizmetlerin sunuluş biçimleri özenle saptanırdı. Altın ve gümüş tabak ve tepsiler, özenle seçilmiş en güzel köleler tarafından taşınırdı v.b. Çöküntü simgesi olarak kabul ettiğimiz Roma şölenleri bunlardan pek de farklı değillerdi. Böylesine muhteşem bir ağırlamanın nedenlerini ve ev sahibinin konumunu ise henüz bilmiyoruz.

Mısır yiyecek sıkıntısı çekmezdi. Dış ülkelerden gıda maddeleri ithal ediyor olması sadece kendisine hak gördüğü bir lüks idi. Bu lüks değişik oranlarda toplumun tüm kesimlerine yayılmıştı. Firavun işçilerinin yaşadığı köylerde bile yabancı kaynaklı şarap fıçılarına ve yağ şişelerine rastlanmıştır. Ne var ki bunlar özel günlerde bizzat hükümdar tarafından verilmiş armağanlar da olabilirdi. Temel gıda ekmek ve bira idi. Ekmek has buğdaydan, bira arpadan yapılırdı. Ekmekle çörek arasındaki fark henüz tam olarak anlaşılamamıştır. Düzinelerle türün arasından bazıları süt, hurma ve bal katkısıyla zenginleştirilmişti. Çeşitli biraların yanısıra hurmadan elde edilen Seremet gibi değişik mayalı içkiler de vardı. Şarap ise, her ne kadar hazırlanması ve içimi ressamlarla heykeltraşların en sevdikleri konular arasındaysa da, daha ziyade bayramlarda ve diğer özel günlerde tüketilirdi. Her gün et yenmezdi, fakat yakın zamanlarda yapılmış olan araştırmaların sonuçları, Mısır'da et tüketiminin uzun süre sanıldığından daha fazla olduğunu ortaya koymuştur. Daha ziyade tanrı sunakları ve cenaze sofralarında görülen sığırın, kümes ve av hayvanlarının yanısıra daha ucuz olan koyun, keçi ve domuz eti de yenirdi. Yine de günlük sofrada etten çok, Nil, Kızıldeniz ve Akdeniz sularında bol bol bulunan balık görülürdü. Gerek et ve gerekse balık ya taze olarak tüketilir, ya da kurutulur veya konserve edilirdi. Her bölgede, yerel dinsel inanışlara göre yenmesi özendirilen veya yasaklanan hayvanlar vardı. Resimlerden, mezar ve evlerde bulunan kalıntılardan anladığımıza göre Mısır'da bol miktarda baharat ve sebze yetişirdi. Süt ve süt ürünleri de vardı, fakat yaygın olarak tüketilmezlerdi. Mısır toplumu hayvansal yağlarla bitkisel yağlardan her-

hangi birini ötekine nazaran tercih etmiyor gibiydi.

Eski Mısır'da kullanılmış olan gıda maddelerinin adlarını biliyoruz. Fakat iklimin olağanüstü kuraklığı sayesinde bazıları günümüze kadar bozulmadan gelmiş kalıntılardan bunların pişirilme geleneklerini henüz anlayabilmiş değiliz. O kadar ki, birkaç temel pişirme yönteminin dışında, gerçek bir mutfak kültürünün bulunup bulunmadığı dahi tam anlamıyla bilinmemektedir. Gerçekten de bazı mezar resimlerinde bir kuşun kızardığı, bir dana etinin pişirildiği veya içinden birkaç kemik ucunun gözüktüğü bir yahninin kaynadığı görülür. Fakat hiçbir yerde içi doldurulmuş hayvanlara, rende, kuşbaşı ya da dilim halinde et ve sebzeye rastlanmamıştır. Elimizdeki bulgular arasında ne bir yemek ne de bir pasta tarifi vardır. Bir sofrayı öven ya da bir ziyafeti anlatan metinler, olayın törensel yanı ve yiyeceklerin sunuluş biçimi ile ilgilenmişler, aşçıbaşının ya da ev sahibesinin yeteneklerine hiç değinmemişlerdir.

Mutfak kültürü sadece sözlü olarak yayılmış da olabilir.

Ziyafetler, aile arasında verilmiş dahi olsalar, Mısırlılar'ın günlük yaşamlarının önemli olaylarıydılar. Hepsi de çiçekler, ıtırlı kozalaklar ve konserlerle renklendirilirdi -ki bunları günümüz davetlerinin çiçekleri, şamdanları ve yemek müzikleriyle karşılaştırmak mümkündür. Bu ziyafetlerde misafirler ve ev sahipleri büyük bir masa etrafında toplanmaz ya da büyük bir sininin etrafında minderlere bağdaş kurmazlardı. Resimlerde herkes yiyecek dolu servis masalarının, çok sayıda hizmetkarın ve müzisyenin yakınında sandalyelere veya taburelere oturmuş görülmektedir. Uşakların ve müzisyenlerin canlı ve candan olmalarına karşın, davetliler

daha çok burunlarına tuttukları aknilüfer (lotüs) çiçeğini koklamakla ve perukalarının üzerinde kokular saçarak eriyen bir yağ kütlesini dengede tutmakla ilgili gibiydiler. O kadar ki yemek yemeyi ya da yanındakilerle sohbet etmeyi dahi düşünmemektedirler. Tabii ki bunlar cenaze kökenli törensel ziyafetlerdir. Sofrada ölünün eşi ve yakınları vardır. Davetlilerin hizmetkarların neşesine katıldıkları, müziğin sihrine kapıldıkları dindışı ziyafetlerin de resmedilmiş olmasını isterdik. Neşeli insanlar görmeyi umarken kendimizi hep cenaze törenlerinin ortasında bulduk...

II. Sağlık

Mısırlı, sık sık kullandığı üç nezaket dileğinin içinde yaşam ve hasta olmama halinden ayrı bir olgu olarak kabul ettiği esenlikle birlikte sağlığı da sayardı. Ortalama beslenme alışkanlıklarına bakılınca onun dengeli gıda aldığı düşünülmektedir. Tahıl, balık, yeşil sebze ve nişastalı gıdalar, meyve, et ve bazen de süt ürünleri... Beslenme bozukluğu olurdu kuşkusuz fakat bu, herhangi bir yanlışın alışkanlık haline gelmesinden kaynaklanmazdı. Gerçi belirli dönemlerde taşkınların birkaç yıl üstüste tehlikeli ölçüde az ya da çok gerçekleştiği olmuştu ve bu durum beraberinde yokluk getirmişti, fakat genel olarak en fakirleri dahil Mısırlılar'ın açlık çekmiş olduklarını varsaymamız için ortada hiçbir neden yoktur. Belli bir düzeye erişmiş memurların ikonografyaya yansıyan aşırı şişmanlıkları ise çok yemekten ve hareketsizlikten kaynaklanıyor olsa gerekti. Firavun, sürekli spor yaptığı ve iktidarının görüntüsü olan fizik gücünü koruması gerektiği için şişmanlamamaya özen gösterirdi. Antropolog-

lar ve paleopatologlar inceledikleri cesetlerde çeşitli hastalıklar, asalak kalıntıları, oluşum bozuklukları, kırıklar ve ameliyat izleri bulmuşlardır. Bu bulgular dönemin sağlık bilgisi, hastalık tehlikeleri, tedavi yöntemleri konusunda aydınlanmamıza yardımcı olmuşlardır.

XVIII. Hanedan'dan itibaren evlerde temizlik tesisatlarının basit önörnekleri kullanılmaya başlandı. Bunlar IV. Tutmes'in Teb'deki cenaze tapınağını inşa etmiş olan ustabaşının evinde olduğu gibi, aşağıya doğru genişleyen yüksek bir borusal destek ve abdest almaya yarayan birkaç seramik leğen, Deir-El Medine'nin ekip şefi Kha'nın eşyası arasında bulunan ortası delik bir oturak ya da Amarna'daki gibi su tahliye sistemli gerçek banyolar olabiliyorlardı. Kanalizasyon, Eski İmparatorluk'tan bu yana biliniyordu. Orta İmparatorluk döneminde İkinci Çavlan'daki Buhen kalesinde kullanılmış suları tahliye etmeye yarayan bir lağım sistemi de vardı. Kahun yıkıntılarında rastlanmamış olmakla birlikte benzer yöntemlerin Eski ve Orta İmparatorluk dönemlerinde de kullanılmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Çamaşır, mezar duvarlarında sık sık görüldüğü gibi su kenarında pişmiş topraktan tekneler içinde yıkanırdı. En basit evlerde bile süpürge bulunmuştur. Mısırlılar ve onların hizmetçileri ortalık temizliğine çok önem verirlerdi. Evlerin bakım ve onarımı da önemliydi. Duvarlarda üstüste kireç tabakaları bulunmuştur. Bu, duvarların belirli aralıklarla kat-kat badana edildiklerini gösterir. Tüm bu sağlık önlemlerine, cilt temizliğinde doğal sodyum karbonat, göz temizliğinde galen kullanmalarına karşın Mısırlılar yine de hastalanabiliyorlardı.

O zaman doktora, Sekhmet rahibine, akrepli ef-

suncuya yani büyücüye başvurulurdu. Genellikle sonuçtan emin olmak için bunlardan birkaçına birden gidilirdi. Mısırlılar'ın tıp bilgisini, kalp ve damarlar, sindirim hastalıkları, dış patoloji ve kemik cerrahisi konularında bulunmuş olan papirüslerden öğreniyoruz. Göz-kulak gibi konuları ele alan belgeler de bulunmuştur. Bunlarda kah kocakarı ilaçlarından kah büyülü efsunlardan sözedilmektedir. Bunlar günümüz insanına çelişkili gibi gelebilir. Fakat Mısırlı için pekala uyumlu, hatta tamamlayıcıydılar. Mumyalama, insan vücuduna uygulanan çeşitli ameliyatlar gerektiriyordu. Buna karşın Mısırlı'nın anatomi bilgisinin yine de çok basit bir düzeyde olduğu sanılıyor. Hastalıkları, oluşum bozukluklarını tanımlayan, tedavi öneren doktorların en çok ilgilendikleri konular kadın hastalıkları ve doğum idi. En sık rastlanan rahatsızlıklar göz iltihapları, yılan, akrep ve diğer böcek sokmaları, türlü yaralanmalar, sindirim bozuklukları ve ateşlenmelerdi. Doktorluk, Eski İmparatorluk döneminden beri bilinirdi. Doktorlar, ünvanları ve gerçek işlevleri ne olursa olsun, tapınakların Yaşam Evlerinde bilimle büyü arası bir eğitim görürler, iksir, merhem, masaj v.b. ile hastalığın rahatsızlığını, okuma-üfleme, muska yazma gibi yöntemlerle de, kızdırılmış olan tanrının gönlünü alarak hastalığın nedenini giderirlerdi.

III. Giyim

Mısırlılar'ın giyimlerini tanımlamak için elimizde çeşitli bilgi kaynakları vardır. Bu kaynaklar arasında bozulmadan kalmış giysilerin kendileri, çamaşır denetleme tutanakları, akitlerdeki giysilerle ilgili bölümler ve ikonografya sayılabilir. Bu kay-

naklar *a priori* olarak birbirlerini tamamlamak durumundadırlar. Ne var ki birbirlerini her zaman tutmazlar. Kesinlikle tanımlanabilmiş pek az kumaş adı ve giysi türü vardır. Resimlerdeki insanların zerafetle taşıdıkları ince ketenden pileli ve saydam giysilerle bazı dönemlerin heykellerinde ve alçak kabartmalarında görülen giysilerin ve yazılı kaynaklardaki bilgilerin birbirleriyle alakaları yoktur. Çıplaklık günümüzde olduğundan daha farklı algılanırdı. Çıplaklık çocuklara mahsustu. Yetişkin erkekler genellikle belden yukarı çıplak gezerlerdi. Elemeği gerektiren işlerde çalışanlar kısa, diğerleri uzun peştemallarla örtünürlerdi. Kadınlar geniş askılı bol bir etek giyerlerdi. Askıların arasından göğüsleri gözükürdü. Üstlerine bir giysi aldıkları zaman dahi bunun saydam olmasına özen gösterirler, göğüs güzelliklerini sergilemekten çekinmezlerdi. Hizmetçiler sadece cinsel organlarını kapatan bir bez parçasıyla yetinirlerdi. Erkekler iç çamaşırı olarak küçük üçgen bir peştemal bağlarlardı. Kadınların ne tür iç çamaşırları kullandıklarını ise henüz öğrenemedik.

Tüm memurlar gibi mezarlık işçilerine de iş elbiseleri dağıtılırdı. Bunlar gömlek (tünik) *(mss)*, kısa peştemal *(rwdw)*, şefler için de uzun peştemal veya büyük şallardan *(dziw)* oluşurdu. Memfis'teki I. Sethi sarayında kadın kölelere ilk anılan iki tür giysi verilirdi. Üçüncü giysi türü ise hanımlar tarafından giyilirdi. Basit giysilerin hem erkekler hem de kadınlar için aynı olmalarının nedenini anlamak fazla zor olmasa gerektir: Bunlar, değişik durumlarda değişik şekilde giyilebilen çeşitli büyüklüklerde keten parçalarından ibarettiler. Mısırlı'nın kullanmış olduğu tek gerçek giysinin gömlek olduğu sanılıyor. Resimlere bakılırsa gömleklerin kısa,

uzun, dökümlü ya da vücuda oturan olmak üzere değişik modelleri olmuş olmalıdır. Günümüze kadar bozulmadan gelebilmiş olan giysileri ise genel olarak iki grupta toplayabiliriz. Birinci gruptaki giysiler kendinden yakalı, kenarlarda kollar için bırakılan açıklık hizasından dikişli giysilerdi. İkinci gruptakileri ise gerçek elbiseler olarak adlandırabiliriz. Bunlar dörtgen şeklinde kesilmiş yaka kısımları, yenleri ve etekleri olan modellerdi. Aynı yaklaşımla gerçekleştirilen uzun kollu mantolar da giyilirdi. Tutankamon'un sandığında eldiven vardı.

Sıradan insanların giysileri pile ve kaytanlarla süslenmişti. Snefru kayıkçılarının giysilerinde makrame tekniğiyle yapılmış örgüler vardı. Bugüne kadar bilinen en zengin kumaşlar ise kral mezarlarında bulunmuştur. Bunlar dokunmuş, boyanmış, işleme ve eklemelerle süslenmiş, kenarları bastırılmış, saçaklarla veya tek ya da çok renkli şeritlerle sonlanmış örneklerdi. Kumaşlarda işlevleri tam olarak bilinmeyen ve ketenden yapılmış yapay kürk kısımlar da bulunurdu. Yunan-Roma döneminde yaşamış olan rahip *Sem*'in boya ile leopar derisi süsü verilmiş kumaş giysisi günümüze kadar gelmiştir. Mısır'ın olağanüstü iklim koşulları sayesinde bozulmadan kalan giysi örnekleri ülke tarihinin ilk sülaleler dönemine kadar uzanmaktadırlar. Ne var ki korunmuş olan giysiler her şeye karşın yine de türlerinin en sağlam, başka bir ifadeyle de en kaba örnekleridir. Narin örnekler yokolmuşlardır. Bu yüzden Mısır halkının giyim gelenekleri hakkındaki bilgimiz eksiktir. İlk bakışta modeller birbirlerinden pek farklı değildiler, fakat değişik dokuma yöntemleri ve pli oyunlarıyla yine de belli bir özgürleşme arayışı vardı. Betimlemeler bazı bulguları tamamlamaktadırlar. Böylece giyim geleneklerindeki

görece duraganlığın yanısıra tören ve şölen kıyafetlerini, Orta İmparatorluk'tan itibaren ithal edilmeye başlanan alacalı kumaşlara gösterilen ilgiyi, hanımlarla (giyindikleri zaman) köleleri arasındaki giyim farklarını, tanrılara ve bazı rahiplere özel kıyafetleri öğrenmek mümkün olmuştur. Sandallar tek bir örneğe göre, parmakarası olarak ve ucu kalkık şekilde, örülmüş bitkisel liflerden, bazen de beyaza boyanmış deriden yapılırlardı. Bu genellemeye, Tutankamon'un yürümeye son derece elverişsiz altın sandalları dahil değildir.

IV. Temizlik ve Süslenme

Ölü bir kralın vücut temizliği ve rahiplerin bir tapınağa girmeden önce kendi kendilerine uyguladıkları temizlik kuralları, tüm halkın gündelik vücut bakım ve temizliğinin belirleyici örneğini oluştururdu. Bu, yıkanmanın ötesinde abdest almayı, ağzı doğal sodyum karbonatla çalkalamayı, traş olmayı, ağda yapmayı, vücudu kokulu yağlarla ovmayı, tütsülenmeyi de içerirdi. Mısırlılar vücut bakımlarına önem verirlerdi. Kralın ve saray erkanının hizmetkarları arasında berberler, manikür ve pedikürcüler, güzellik uzmanlarının bulunmuş olması bunun en güçlü kanıtıdır. Dış görünümü düzgün olmayan pasaklı birisi herkesçe aşağılanırdı. Temizlik, genç kalma ve gençleşme çalışmalarının her gün düzenli olarak uygulanmış olduğunu resimlerden anlıyoruz. Gerçi resimler hiçbir zaman gerçek yıkanma, temizlenme, güzelleşme sahneleri içermemektedirler, fakat sonuçları özenle yansıtmaktadırlar. Ayrıca mezarlarda ve evlerde temizlik eşya ve malzemeleri bulunmuştur. Güzellik formülleri içeren tıp belgeleri de vardır. Bunlardan kimi ağız ko-

Merit'in Deir-El Medine kayrakli penukası. Mısır Müzesi, Torino.

kusunu gidermeye, kimi yüzü güzelleştirmeye, çilleri ve istenmeyen kızarıklıkları yoketmeye, kimisi de kellikle mücadeleye veya kişiyi gençleştirmeye yöneliktir. Önerilen yöntemler arasında günlük ağacından veya sakızağacı reçinesinden tütsüler yakma, bal, doğal kızıl sodyum karbonat, tuz bazen de kaymaktaşı tozundan veya boyotu kaynatılarak yapılmış merhemlerin sürülmesi v.b. de vardı.

Resimlerden anlaşıldığına göre iki tip allık kullanılırdı: Bakırtaşı ve galen esaslı olup da bakışı keskinleştirmeye yarayan sürmelerle cildi parlak göstermeye yarayanlar... Kullanılan malzeme önce özel havanlarda dövülür, sonra da çeşitli yağ ve merhemlerle karıştırılarak cam veya taş kaplara konur, kullanım anında ise küçük kaşıklarla alınırdı. Sürme çekmek için kullanılan gereçler, kılıf, kap, çubuk ve iğnelerdi. Erkekler de kadınlar da ustura ve cımbız kullanırlardı. Bulunan cenaze gereçleri arasında çok sayıda ince parfüm şişesi vardır. Fakat koku sürünme gelenekleri hakkında asıl bilgi kaynağımız tapınakların kutsal laboratuvarlarına kazınmış olan metinlerdir. Saçlar, dış görünüşün önemli bir unsuruydular. Erkekler de saçlarına kadınlar kadar önem verirlerdi. Pek çok tarak, saç maşası, toka ve özellikle de peruka bulunmuştur. Erkekler saçlarını kazıtır veya çok kısa keser, bazen de uzun peruka takarlardı. Kadınların kullandığı ve saçtan ya da yün ipliğinden örülmüş pek çok peruka günümüze kadar gelebilmiştir. Mısırlı güzelliğini çiçeklerle, aknilüfer taçlarla, yapma ve gerçek mücevherlerden oluşan gerdanlıklarla, yaka iğneleriyle, küpe, yüzük, bilezik gibi takılarla tamamlardı. Resimlerin günümüze taşıdıkları muhteşem görünüşe ulaşıp ulaşmadıklarını hizmetçilerinden ya da yakınlarından öğrenir veya özenle parlatılmış tunç aynalarda beliren silik görüntülerine bakarlardı.

SONUÇ

Mısırlı tüm tarihi boyunca ülkesinin, hükümetinin, içinde bulunduğu dönemin gelenek ve düşüncelerinin bilincinde olmuştur. Yürüttüğü fikirler, iyimser ya da kötümser olsunlar hep yüksek bir maneviyat ve felsefeye yaklaşan bir düşün zenginliği içinde olmuşlardır. Tapınakların ve onlara bağlı binaların duvarlarında okunabilen yazılardaki dünya görüşü, felsefi, mitolojik ya da somut irdelemelerle bilimsel olguları ve soyutlamaları anlatan dinsel telkinlerdir. Ahlaksal öğütler buraya kadar ele aldığımız gelenekleri övmekte, yermekte veya üstlerin, eşin, çevrenin, astların, fakirlerin, namussuzların, şiddet yanlılarının ve yabancıların davranışlarını doğru ya da yanlış olarak değerlendirmektedirler. *Umutsuz Bir İnsanın Kendi Ruhuyla Söyleşisi* Birinci Ara Dönem'den kalmadır ve bir kötümserle onun ölümsüz varlığından sözeder. Ölümsüz varlık kötümsere, eğer dünya nimetlerinden yararlanmazsa kendisini terkedeceğini bildirmektedir. Bu, insanlık tarihinin ilk içebakışsal (entrospektif) araştırması olsa gerektir. Eser soyut değildir. Bir yıkım devresi geçiren ülkedeki genel düşünce yapısını yansıtır. Daha sonraları, Orta ve Yeni İmparatorluk'larda *Harpçının Türküsü,* en eski biçimlerinde ölümden, mezarötesi yaşamdan sözetmiştir. Öbür dünya kuşkusu belirmeye başlamış ve hazcı (hedonist) yapıda çağrılara dayanak oluşturmuştur. Fa-

kat insan konumunun toplumun her kesimindeki göreceliğinin ve olgunluğa erişmiş bir düşüncenin en güzel kanıtını oluşturan ölümsüz eserlerden biri herhalde aşağıdaki dizelerden oluşmaktadır:

"[...] Nesiller gelişir ve yokolurlar
Atalarımızın zamanından beri
onların yerini başkaları alır
Tanrılar bir zamanlar yaşamışlarken
Şimdi piramitlerde istirahat etmektedirler

Asiller ve mutlular da aynı şekilde
Yatmaktalar kabirlerde
Yaptırdıkları evlerin bugün yerleri dahi
belli değil
Ne oldu onlara?

Sözler duydum
İmhotep ve Horcedef'i duydum
Onların söyledikleri artık birer atasözü oldu
Bu sözler her şeyden uzun yaşayacaklar

Onlara ait yerlere ne oldu?
Duvarları çöktü
Yerleri kayboldu
Sanki hiç varolmamışlar gibi [...]"

(Çeviren P. Rosener-Krieger, A.g.e., s. 75)